

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Nataša Ferik

E-demokracija in arabska pomlad

Diplomsko delo

Ljubljana, 2016

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Nataša Ferik

Mentor: izr. prof. dr. Žiga Vodovnik

E-demokracija in arabska pomlad

Diplomsko delo

Ljubljana, 2016

Zahvaliti bi se želela vsem,
ki so me podpirali med študijem, očetu, bratu in fantu.
Hvala, da ste mi stali ob strani in mi pomagali na tej poti.

Posebno iskrena zahvala pa gre mentorju, izr. prof. dr. Žigi Vodovniku,
ki mi je pomagal na ciljni črti s svojo potrpežljivostjo in prilagodljivostjo.
Hvala Vam.

E-demokracija in arabska pomlad

Razvoj tehnologije prinaša novosti na vseh področjih, še posebno na področju informacij in komunikacij. Razcvet interneta vpliva na naše vsakodnevno življenje, seveda pa tudi na politično in ekonomsko dogajanje. Temu se mora prilagajati tudi razvijajoča se demokracija. Čeprav je nam, Evropejcem, dostop do interneta in demokracije nekaj samoumevnega, v razvijajočih se deželah situacija ni enaka. O tem priča tudi dogajanje iz leta 2011, ko so svoje nestrinjanje in nezadovoljstvo izrazili državljani Tunizije, Egipta, Libije in Sirije. Ti so z upori in protesti zahtevali odstop vlade, spremembe na ekonomskem in političnem področju ter več pravic in svoboščin. Pri organizaciji in izvedbi protestov je imelo pomembno vlogo tudi povezovanje prek interneta. Ta je omogočil hitrejši pretok informacij med sodelujočimi in možnost obveščanja tujine o stanju v vključenih državah v realnem času in brez cenzure. Čeprav so omenjene države šele v internetnem razvoju in vsi nimajo dostopa do spleta, vpliv interneta na razvoj dogodkov vseeno ni zanemarljiv. Na tem mestu velja omeniti tudi družabna omrežja, po katerih so se informacije širile in delile z nepredstavljivo hitrostjo, hkrati pa ne smemo pozabiti na možnost zlorabe teh informacij za izkrivljanje zgodb v lastno korist.

Ključne besede: e-demokracija, informacijsko-komunikacijska tehnologija, arabska pomlad, internet.

E-democracy and Arab Spring

The evolution of technology brings novelties on all areas, especially in the field of information and communications. The expansion of the internet affects our everyday lives and the fields of politics and economy. The developing democracy has to adapt to these changes. Even though we, Europeans, take Internet and democracy for granted, the situation is not the same in the developing countries. This was seen in the 2011 happenings, when people of Tunisia, Egypt, Libya and Syria declared their dissatisfaction and disagreement, and organized protests and riots, demanded the dissolution of the government, changes in economy and politics and fought for more freedom and rights. The Internet played an important role in the organisation and the realization of the protests by connecting people all over the Internet. It enabled a faster flow of information and allowed the informing of foreign countries about the happenings in real time and without censorship. Even though the mentioned countries are only in the phase of developing internet access, the impact it had on the revolution is not negligible. At this point it is appropriate to mention the social networks that allowed the sharing of the information at an incredible speed; however, we cannot forget the possibility of distortion of that same information for personal gain.

Key words: e-democracy, information-communication technology, Arab Spring, internet.

Kazalo

1 UVOD.....	6
2 TEORETSKO METODOLOŠKI OKVIR	9
2.1 Cilji in namen.....	9
2.2 Raziskovalna vprašanja.....	9
2.3 Metodologija	9
2.4 Struktura.....	10
3 E-DEMOKRACIJA IN VPLIV INTERNETA	11
3.1 Kaj je e-demokracija	13
3.2 Zgodovina svetovne e-demokracije	16
3.3 Zgodovina evropske e-demokracije	18
3.4 Izzivi e-demokracije	19
3.5 Razširjenost interneta po svetu	20
4 DEMOKRATIČNE E-FORME IN E-ORODJA	21
4.1 E-orodja	21
4.2 Družbeni mediji in revolucija	23
4.2.1 Možnosti in nevarnosti družbenih medijev	24
5 ARABSKA POMLAD	27
5.1 Kratka zgodovina regije.....	28
5.2 Kronološki pregled dogodkov po državah ter vpliv družbenih medijev	33
5.2.1 Tunizija.....	34
5.2.2 Egipt	36
5.2.3 Libija	39
5.2.4 Sirija	40
5.3 Politika enakosti spolov in ženske pravice	41
5.3.1 Ženske v egipčanski revoluciji.....	43
5.4 Pomen novih medijev za demokratični razvoj.....	46
5.4.1 Novi mediji in arabska pomlad 2011	51
6 ZAKLJUČEK	56
7 LITERATURA	59

Seznam kratic

IKT – informacijsko-komunikacijska tehnologija

ZN – Združeni narodi

NATO – North Atlantic Treaty Organization (Organizacija Severnoatlantske pogodbe)

NDP – National Democratic Party (Nacionalna demokratska stranka)

NASA – The National Aeronautic and Space Administration (Nacionalna zrakoplovna in vesoljska uprava)

1 UVOD

Prihodnost demokracije je eden osrednjih problemov, s katerimi se ukvarja večina družboslovnih znanosti. Razlog za to je predvsem naraščajoča kriza demokratičnih ureditev po vsem svetu.

Kljub demokratičnemu deficitu, ki ga v zadnjih desetletjih čutijo družbe, pa demokratične družbe v zadnjih desetletjih doživljajo preporod, ki naj bi ga omogočala predvsem informacijsko-komunikacijska tehnologija (v nadaljevanju: IKT). Prav družbene spremembe, ki so jih prinesle IKT, nam vzbujajo upanje, da bo demokratične procese v prihodnosti mogoče nadgraditi prek njih, zato bi v svoji diplomski rada proučila, kako so informacijsko-komunikacijske tehnologije vplivale na širjenje demokratičnih idej na Bližnjem vzhodu v času tako imenovane arabske pomladi.

Spremembe, ki so jih prinesle IKT, naj bi v prihodnosti omogočile veliko neposrednejšo vlogo ljudi pri odločanju, zlasti tam, kjer je aktivna državljanska udeležba ključnega pomena za demokratičen boj in napredek. Po zaslugi IKT naj bi demokracija s predstavniki spet lahko postala neposredna, povečalo pa naj bi se predvsem število mladih volivcev, ki so večinoma med bolj pasivnimi, saj naj bi jim bile IKT veliko bližje kot starejši generaciji. Uvajanje IKT tako ne bi omogočilo le boljše informiranosti državljanov, temveč bi predvsem prispevalo k ustvarjanju resnično aktivne in vključujoče demokratične družbe.

Kakšna je bila vloga družbenih medijev v arabski pomladi 2010–2011? So bili odločilni dejavnik za arabsko revolucijo (kot v arabskem svetu imenujejo dogodke, ki so sledili padcu tunizijskega predsednika) ali pa so bili Facebook, Twitter in YouTube samo času primerna orodja, ki so jih uporabili revolucionarji?

V svoji diplomski nalogi se ukvarjam z vprašanjem, kako so novi mediji vplivali na dogajanje v arabski pomladi in kakšen učinek je imela politična komunikacija, ki se je vršila prek družbenih medijev, mobilnih telefonov, televizijskih programov in interneta.

Šele pred osmimi leti so se družbeni mediji iz male internetne skupnosti razvili v milijardno industrijo, ki ima milijone uporabnikov. Danes se težko izognemu stiku z njimi. Z enim

samim klikom miške je uporabnikom omogočen dostop do nepreglednega števila informacij in poročil. Večina ljudi družbene medije uporablja za medsebojno svetovno spletno povezanost, saj jim v primerjavi s konvencionalnimi mediji omogočajo znaten prihranek časa. Komunikacijske možnosti, ki jih ponujajo družbeni mediji, bogatijo konvencionalna komunikacijska sredstva, saj omogočajo součinkovanje besedila, govora in slike. Prednost je tudi hiter pretok informacij.

Med januarjem in aprilom 2011 so družbene vstaje v arabskih državah nadvladale medije. Predsedniki kot Zine el-Abidine Ben Ali iz Tunizije, Husni Mubarak iz Egipta in Muammar al-Gadafi iz Libije so v svojih državah vladali med 20 in 40 let. Diktatorski sistemi so imeli podporo Zahoda, saj je bila stabilnost Bližnjega vzhoda, ki naj bi jo zagotavljali ti režimi, zanje prednostna. Zato je bilo presenečenje, ki ga je Zahod doživel ob izbruhu arabske pomladi, toliko večje. Na Zahodu noben političen opazovalec ne tajne službe in ne vlade niso predvidevali, kakšen vpliv bo imela revolucija v Tuniziji na druge države Bližnjega vzhoda.

Visoka brezposelnost in brezperspektivnost ljudi z visokošolsko izobrazbo, velika socialna nepravilnost in komaj obstoječe možnosti družbenega vzpona ter vedno večja revščina večine prebivalstva so vzroki, ki so privedli do protestov. Za širitev protestov znotraj arabske pomladi pa sta bili odločilni kooperacija in koordinacija različnih medijskih orodij, kar je potenciralo in pospešilo politično aktivacijo protestov.

'Facebook revolucija' je bila 2011 sporno diskutirana, sčasoma so se stvari umirile. Pretirana poimenovanja, kot je prav to, puščajo ob strani gospodarske, socialne in politične nepravilnosti, na katerih so temeljili protesti. Če pa trdimo, da so internet in mediji samo orodja v rokah aktivistov in politikov, spregledamo, da imajo določena orodja lastnosti, ki neka dejanja olajšajo, za druga pa niso tako primerna. Potemtakem je pomembno oboje, da vidimo vzporednice s preteklimi časi in 'novimi mediji', uporabljenimi v revolucionarnih gibanjih (npr. uporaba avdiokaset v Iranu leta 1970, telegraf v egiptovski revoluciji 1919) ter spoznamo, katere nove možnosti, ki do takrat niso bile na voljo, ustvarjajo ti novi mediji (Hofheinz 2013, 117).

Ob vsem navdušenju pa je potrebno tudi nekaj previdnosti. Kljub prednostim IKT, ki jim nihče ne more oporekati, obstajajo nevarnosti, ki so povezane predvsem z varnostjo

oziroma zaščito v digitalni sferi, z vse večjo možnostjo družbenega nadzora znotraj te sfere (občutljive so predvsem potencialne zlorabe osebnih podatkov) in pojavi novih oblik kriminalitete na spletu.

Odgovor na izpostavljene probleme bo v prihodnosti najverjetneje vplival tudi na to, kakšen vpliv bo imelo uvajanje IKT na razvoj oziroma samo prihodnost demokracije. Kljub vsemu tudi na tem mestu velja Vregovo opozorilo, da »nove tehnologije [niso] nikoli prinesle novih oblik za politično demokracijo; razvoj demokracije in demokratičnega komuniciranja namreč ostaja naloga človeka« (Vreg 1990, 11).

2 TEORETSKO METODOLOŠKI OKVIR

2.1 Cilji in namen

Cilj diplomske naloge je pokazati, da je delovanje aktivistov prek dokumentiranja dogajanja z novimi mediji privedlo do nove oblike politične komunikacije.

Relevantne družbene medijske platforme, kot so Facebook, Twitter in YouTube, prevzemajo esencialne funkcije. Tako so poskrbele za načrtovanje in organizacijo demonstracij, prek slik in videov pa za dokumentacijo nasilja državnih organov. To je privedlo do razjasnitve državnih prisilnih sredstev, kar je posledično omogočilo novo kakovost svobode tiska.

V diplomski nalogi je nakazano, do kakšnih daljnosežnih posledic lahko nova oblika komunikacije vodi nadaljnje revolucije. Prikazano je tudi, kako so spletni aktivisti uporabili internet kot komunikacijski vir. Tako je nastala revolucionarna oblika prenosa političnih informacij.

2.2 Raziskovalna vprašanja

Raziskovalna vprašanja: Nove IKT so nedvomno pomagale pri širjenju demokratičnih idej med prebivalstvom arabskih držav, ljudstvo se je uprlo nedemokratičnim voditeljem in zahtevalo širitev demokratičnih političnih pravic. Postavlja pa se vprašanje, kako so dejansko vplivale na vzpostavitev demokratičnih ureditev na Bližnjem vzhodu. Ali se je zaradi IKT pospešil proces oblikovanja političnih gibanj? Ali so IKT arabskemu prebivalstvu omogočile izmenjavo idej in informacij, ki so bile prej nedostopne ali prepovedane? Ali se je zaradi uporabe IKT povečalo spoštovanje človekovih pravic na Bližnjem vzhodu? Ali se je zaradi IKT izboljšal položaj žensk na Bližnjem vzhodu?

2.3 Metodologija

V diplomskem delu bomo najprej poskušali opredeliti e-demokracijo. Temeljna metoda bo neempirična metoda raziskovanja, analiza sekundarne literature. Analizo in interpretacijo

sekundarnih virov bomo nadgradili s posodobljenimi podatki o dogodkih v regiji, pridobljenimi s spletnih strani, t. i. 'think tankov' in mednarodnih revij. Te metode smo izbrali zaradi pomanjkanja ustreznega števila respondentov ter zaradi omejenega dostopa do primarnih virov, ki so večinoma napisani v arabskem jeziku. Za opredelitev arabske pomladi bomo uporabili zgodovinsko metodo in prikazali sosledje dogodkov arabske pomladi, saj menimo da so zgodovinski pogoji bistveno vplivali na nastanek, razvoj in potek revolucij v arabskem svetu. V diplomski nalogi bomo uporabili tudi kvantitativno metodo (prikaz povečanega deleža ljudi z dostopom do interneta in deleža uporabnikov spletnih omrežij). Za to metodo smo se odločili, ker so podatki dostopni in preverljivi.

2.4 Struktura

V uvodu diplomskega dela smo opredelili problem, navedli cilje, raziskovalna vprašanja ter predstavili metodologijo in strukturo dela.

V prvem delu diplomskega dela smo na kratko predstavili opredelitev e-demokracije in njene izzive. V nadaljevanju smo opredelili e-forme in e-orodja. Sledi kratek opis zgodovine e-demokracije, njemu pa kratka opredelitev družbenih medijev in analiza vpliva na dogajanje v arabski pomladi.

Drugi del diplomskega dela je namenjen arabski pomladi ter vplivu IKT na potek zgodovinskih dogodkov v regiji. Na začetku smo predstavili kratek opis zgodovine regije. Sledi analiza vloge družbenih medijev. V nadaljevanju smo opredelili politiko o enakosti spolov ter vprašanje ženskih pravic. Na koncu se dotaknemo vprašanja pomena novih medijev za demokratični razvoj.

V zaključku nanizamo končne ugotovitve.

3 E-DEMOKRACIJA IN VPLIV INTERNETA

Demokracija po svoji definiciji pomeni vladavino ljudstva (Kolar 2005), kar pomeni, da ima vsak posameznik možnost izražanja svoje volje ter vplivanja na življenjske odločitve. Ta pravica se lahko uveljavlja neposredno, kadar ima prav vsak posameznik pravico do svojega glasu, ali pa predstavniško, kadar posamezniki izvolijo svojega predstavnika, ki pozneje zagovarja njihove interese. Oblika posrednega demokratičnega sistema bi delovala brežhibno, če bi se izvoljeni predstavniki pred vsako odločitvijo posvetovali z osebami, ki so ga izvolile. Kolar (2005) ugotavlja, da so moderne oblike demokracije skorajda bolj podobne 'izvoljeni diktaturi', saj predstavniki na oblasti ostanejo 4 do 5 let ter se v vmesnem času večinoma ne ozirajo na predvolilne obljube, želje volivcev in se le redko zavzemajo za stališča večine (prav tam), hkrati pa jih k temu ne zavezuje niti zakon. Država, ki je v praksi še najboljši približek popolne demokracije, je Švica (prav tam). Kljub temu pa ne moremo reči, da druge oblike demokracije ne delujejo, saj je politični sistem uspešen, kadar zadovoljuje ljudi, ki v njem sodelujejo.

Opaziti je mogoče, da je razvoj e-demokracije počasnejši od prvotnih ocen, čeprav ne izpodbija reform, ki jih prinašajo spremembe. Vlade, ki prepoznajo tehnološki vpliv in spremembe, ki jih te prinašajo, lahko te informacijske in komunikacijske napredke v tehnologiji primerno naslovijo in uporabijo za prilagoditev na vedno večje zunanje pritiske. Prav tako lahko bolje razumejo politično predstavljanje in participacijo (Freeman in Quirke 2012, 141).

Z razvojem tehnologije se mnoge oblike demokracije preoblikujejo v modernejše, dostopnejše, preglednejše in bolj razvite oblike same sebe. Istočasno s procesom razvoja tehnologije govorimo predvsem o razvoju na področju komunikacijske tehnologije in računalništva. Informacijsko-komunikacijska tehnologija je nadpomenka, ki vključuje kakršno koli komunikacijsko napravo ali aplikacijo, kot so radio, televizija, mobilni telefon, računalnik, omrežje, satelitski sistem, videokonference in tudi učenje na daljavo. O IKT običajno govorimo v določenem kontekstu: IKT v izobraževanju, zdravstvenem sistemu, knjižnici (ICT 2015). Pomen take tehnologije v vsakdanjem življenju prepoznava tudi Evropska komisija (2016), ki jo opisuje kot potencial in zmožnosti modernih sistemov, ki še vedno eksponentno rastejo na področju elektronike, mikrosistemov, mreženja in sposobnosti obvladovanja kompleksnih kibersistemov in procesiranja podatkov. Kot

navaja Evropska komisija (ICT 2015), je pomen IKT šibko povezan s tehnologijo samo in njeno sposobnostjo ustvarjanja dostopa do informacij in komunikacije v splošni populaciji. Mnoge države po svetu ustanavljajo organizacije, ki promovirajo IKT, saj obstaja skrb, da nerazvite države izrazito zaostajajo za tehnološko bolj razvitimi, s to promocijo pa želijo predvsem izenačiti to razliko (prav tam). To je seveda pogoj za razvoj in seveda sam obstoj e-demokracije, ki temelji na tehnološki podlagi IKT.

Pomembne vloge pa nima le informacijsko-komunikacijska tehnologija, pač pa tudi razvoj medmrežja in spleta, kultura interneta in sam pogoj obstoja interneta. S tem je povezan še en precej nov pojav, ki ga raziskovalci imenujejo Splet 2.0. Gre za trenutno stanje spletne tehnologije v primerjavi z začetnimi, ko se je splet šele pričel širiti med splošno populacijo. Danes poznamo izredno interaktivnost in sodelovanje med uporabniki, vseprisotno omrežje in okrepljene komunikacijske kanale (Haughn 2015). Najpomembnejša razlika med Spletom 2.0 in tradicionalnim svetovnim spletom oziroma Spletom 1.0 je večje sodelovanje med uporabniki, snovalci vsebin in podjetji. Nekoč so snovalci na spletnih straneh objavljali vsebine, uporabniki pa so jih brali, gledali in jih snemali z interneta. Danes uporabniki veliko bolj vplivajo na objave, vsebino in ponekod tudi na nadzor nad spletom v realnem času. Družbena nota Spleta 2.0 je še ena razlika med trenutnim spletom in originalom. Spletne strani že same po sebi omogočajo oblikovanje določenih komun ali skupin, interakcije, deljenje vsebin in medsebojno sodelovanje. Tukaj velja omeniti forume, bloge, družabna omrežja in wikije (prav tam). Ne velja pa spregledati pasti in nevšečnosti, ki jih prinaša tako široka dostopnost spleta. Vsebina je enostavno prelahko dostopna, nadzira in oblikuje jo lahko pravzaprav vsak, kar pomeni, da prihaja do zniževanja kredibilnosti, etičnosti in legalnosti spletnih vsebin. Poraja se vprašanje varnosti in zasebnosti na spletu, saj se ta nevarnost z napredkom na tem področju samo večja (prav tam).

Še posebno je vpliv IKT viden na političnih področjih med krizo in po njej, saj orodja IKT spreminjajo način širjenja idej in njihovo vplivanje na okolico. Prek IKT se na internetu povezujejo ljudje, ki so geografsko ločeni, družijo pa jih skupni interesi, ki jih lahko izražajo z dialogom, izmenjavo mnenj, izkušenj in nasvetov.

3.1 Kaj je e-demokracija

Nova spoznanja o tehnologiji pa ne vplivajo le na pretok informacij in komunikacijo kot tako, saj gre za precej prepletene sisteme. IKT demokratičnim sistemom nudi nov potencial, ki izhaja iz spoznanja o spreminjajočih se razmerjih med družbo in tehnologijo. Zaradi vedno večje tehnološke dostopnosti se nakazujejo nove priložnosti na področju informacijskih tokov in tudi vedno aktivnejših oblik sodelovanja, soudeležbe in soodločanja državljanov v odločevalskih procesih. Zdi se namreč, da nove tehnologije prinašajo še do nedavnega povsem nepredstavljive možnosti, kako vključiti državljane v interaktivnejše oblike sodelovanja v oblastnih procesih, kjer je njihova vključenost vitalnega pomena za demokratični obstoj in napredek (Pičman Štefančič 2008, 16).

Ideja o povezavi ustaljenih demokratičnih institutov, ki naj bi ob združitvi z novimi tehnološkimi zmogljivostmi dobili nov zagon, je dala nov zalet razmislekom o možnostih e-demokratičnega razvoja. Na tem temelji tudi koncept e-demokracije, saj naj bi ta v primarni zasnovi predstavljala sintezo med političnim sistemom demokracije na eni strani in tehnologijo na drugi (Pičman Štefančič 2008, 21).

Ob tem naj omenimo, da so se po mnenju Pičmanove (prav tam) zgodnje ideje o e-demokraciji kot sistemu, ki bi omogočil prepoved neposredne demokracije, izkazale za pretirano zanesenjaške. Nove IKT so se v praksi uveljavile predvsem kot orodja, ki lahko učinkovito odprejo in razširijo participativne zmožnosti, nikakor pa ne posegajo v naravo institucionalne ureditve. E-demokracija je prisotna kot koncept, ki lahko predvsem demokratično podpira in krepi tradicionalne modele družbene ureditve, ni pa jih zmožen zamenjati (prav tam). Tako menita tudi Pateman in Macpherson (v Oblak 2003: 24–25), ki trdita, da je z nacionalnega vidika nujen obstoj nekega predstavniškega sistema oziroma da brez izvoljenih politikov ne gre. Avtorja poleg tega menita, da bi bilo treba namesto uvedbe neposredne demokracije radikalno prenoviti nekatere ključne politične institucije. Poglavitni argument proti možnosti, da bi nove tehnologije omogočile neposredno demokracijo, je predvsem spoznanje, da mora kljub vsemu obstajati nekdo, ki oblikuje vprašanja. Tako je vključitev večjega števila ljudi v proces odločanja dobra predvsem zaradi večjega števila možnih rešitev. Vendar pa mora kljub temu obstajati neko vladno telo, ki odloča, katera vprašanja so v ospredju. Tega ni mogoče prepustiti zasebnikom.

E-demokracija pa ni zgolj mehanična komponenta demokracije, temveč tudi nova dimenzija demokratičnega političnega sistema, ki vključuje intenzivnejšo, širšo, predvsem pa trajnejšo participacijo civilne družbe v politični sferi. Tako naj bi e-demokracija v svoji opredelitvi vsebovala prav trajnostno karakteristiko civilne participacije, ki v e-sferi dosega nove razsežnosti, a hkrati ne eliminira možnosti vključitve novih tehnoloških potencialov na eni strani in drugih oblik civilne participacije na drugi strani (Pičman Štefančič 2008, 22). E-demokracija je s tem udejanjenje utopije o interaktivnem sodelovanju javnosti znotraj procesov sprejemanja oblastnih odločitev. V e-demokratičnem sistemu je državljanom omogočeno pridobivanje relevantnih informacij prek elektronskih medijev oziroma z njihovim sodelovanjem, podprta je interaktivna večstranska komunikacija, na voljo pa so tudi možnosti neposrednih demokratičnih participacij, bodisi pri oblikovanju argumentiranih stališč bodisi celo pri neposrednem oblikovanju odločitev. Civilni sferi je tako omogočen nov poligon za povezovanje in združevanje, politični sferi pa je prek interne in eksterne komunikacije omogočeno izboljšanje operativnih postopkov in njihovega delovanja (prav tam). Organizacija za ekonomsko sodelovanje in razvoj (v Freeman in Quirke 2012, 143) raziskuje tri med seboj povezane perspektive spletnega udejstvovanja: informiranje, posvetovanje in sodelovanje. Informiranje je enosmeren odnos, pri katerem vlada proizvaja in širi informacije državljanom prek spletnih strani in spletnih obvestil. To zajema dejavne poskuse vlade za ozaveščanje javnosti o specifičnih pojavih. Posvetovanje vključuje dvosmeren proces, v katerem lahko državljani zagotovijo povratne informacije vladi. Pri tem lahko omenimo spletne ankete in peticije, seveda če vlada zagotavlja dovolj informacij, da se državljani lahko primerno odločijo, pa čeprav sama narekuje teme diskurza. Tretja oblika, tj. sodelovanje, vključuje razvoj kompleksnejšega odnosa med državljani in vlado v procesu odločanja, kjer se državljani štejejo za partnerje.

Raziskava Zhaoa in drugih (2015, 747) pravi o tem, da se z razvojem e-demokracije povečuje tudi učinkovitost vlade in spletne participacije. Seveda pa gre tukaj za recipročnost (Zhao in drugi 2015, 757) med e-vlado in digitalizacijo, ti povezovalni dejavniki pa so odvisni od družbenih, ekonomskih, političnih, zakonodajnih, tehnoloških, demografskih in kulturnih dejavnikov.

Glede na povedano bi se nova opredelitev e-demokracije glasila takole: »E-demokracija je nova metoda v demokratičnem političnem sistemu, ki izkorišča potenciale informacijsko-komunikacijskih tehnologij za krepitev demokratičnega sodelovanja med civilno in politično sfero ter omogoča trajnosten, interaktiven in vsestranski značaj civilne participacije v oblastnih strukturah« (Pičman Štefančič 2008, 22). Takšna opredelitev je uporabna za različne modele demokratične ureditve, saj jo je mogoče aplicirati na neposredno ali posredno demokracijo ter participativno in deliberativno demokracijo. Prav zato deluje kot poseben *suis generis* informacijske dobe. Združuje namreč različne poglede in gostoljubno odpira vrata novim razmislekom o vsebinski krepitvi demokratičnih modelov (prav tam).

Prihodnost e-demokracije je odvisna od povsem osnovnih pogojev: vzpostavitve informacijsko-komunikacijske infrastrukture, tehnološke dostopnosti in računalniške pismenosti oziroma splošne usposobljenosti za e-delovanje (Pičman Štefančič 2008, 22).

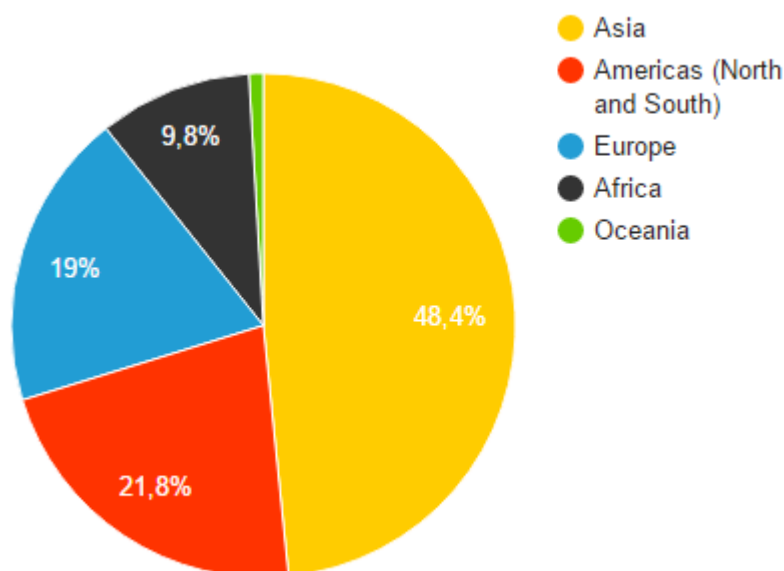
Na tem mestu si je smiselno zastaviti vprašanje, kateri so konkretni cilji vzpostavitve e-demokracije. Ti so:

1. omogočanje boljše informiranosti družbe;
2. zagotavljanje transparentnosti oblastnega delovanja;
3. razširjanje participativnih zmogljivosti na državljane in
4. povečanje deliberativnih zmogljivosti v civilni sferi.

Znova je treba opozoriti, da e-demokracija verjetno ne bo sama po sebi vplivala na povečanje državljanske participacije, bo pa omogočila večjo participacijo tistim, ki si to želijo. In prav to naj bi bil torej cilj uvajanja IKT (Pičman Štefančič 2008, 24–25). ZDA ima najvišjo stopnjo uporabe družbenih medijev in interneta (na sliki 3.1 so podatki za celotno Ameriko, sestavljeni iz povprečja Severne in Južne Amerike), toda družbeni mediji si tegapoložaja niso pridobili v kratkem času, temveč so za to potrebovali nekaj let, medtem ko se je na Bližnjem vzhodu, zlasti v arabskih državah, med letoma 2010 in 2013 zgodilo hitro prodiranje interneta in družbenih medijev. Nadzor nad množičnimi mediji (radio, televizija, časopis), ki si ga lastijo določene svetovne sile, je del zgodovine. Države, kot sta ZDA in Velika Britanija, pa ga uporabljajo, da v drugih državah sprožijo globoke spremembe, ki jim prinesejo povratno korist (Jamali 2015, 1). Največji odstotek

uporabnikov interneta ima (glej sliko 3.1) Azija z 48,4 %, sledi Amerika (Severna in Južna) z 21,8 %, tretja je Evropa z 19 %, Afrika z 9,8 % in na zadnjem mestu Oceanija z 1 %.

Slika 3.1: Odstotek uporabnikov interneta glede na dele sveta

Vir: Internet users (2016).

3.2 Zgodovina svetovne e-demokracije

Pojem elektronske demokracije se prvič pojavi v številnih eksperimentih, ki so se sprva razvijali v ameriškem kontekstu. V sredini 70. let prejšnjega stoletja so se pojavili prvi konkretni poskusi v praksi (Izbire v letu 76, Washingtonske alternative ...). V istem obdobju je vzniknilo tudi nekaj eksperimentov z elektronskim glasovanjem. Prvi poskus te vrste je bilo Teleglasovanje na Havajih, nekoliko pozneje pa je nastal tudi projekt Elektronska mestna srečanja v Honoluluju, ki je združeval televizijski program z dvema oblikama glasovanj: glasovnice, ki so bile objavljene v časopisih, in telefonski klici med določeno oddajo in po njej. Leta 1983 je pomemben tehnološki napredek v izvedbenem smislu prinesel poskus Odprte mreže, kjer so z instalacijo t. i. elektronske mestne hiše poskušali okrepiti stike med državljani in državno oblastjo (Oblak 2003, 13–14).

V znanstvenem diskurzu sta pionirja elektronske demokracije avtorja Alvin Toffler in John Naisbitt (Oblak 2003, 17–19). Njuni teoriji se enoznačno uvrščata v skupino tistih, ki odkrito pričakujejo in napovedujejo prehod s predstavniške demokracije v obdobje neposrednega demokratičnega odločanja. Po Tofflerjevem mnenju naj bi računalnik postal najboljši prijatelj demokracije od pojava volilne skrinjice. Medtem ko Toffler razmišlja o neuresničenih idealih in morebitnih preobrazbah demokratičnega sistema, pa je Naisbittovo stališče drugačno. Po njegovem mnenju smo že v obdobju množičnega prehoda s predstavniške v neposredno demokracijo, poglavitni vzrok za to pa je tako komunikacijska revolucija kot tudi vse večja izobraženost volilnega telesa. Tako naj bi nas informacije dosegle enako hitro kot naše voljene predstavnike. Ena naravnih posledic premika s predstavniške k participativni politiki je manjša vloga politikov. Na podlagi kratkih pregledov njunih teorij lahko ugotovimo, da ima pri Tofflerju komunikacijska tehnologija pomembno vlogo pri razumevanju političnih sprememb, medtem ko je njena vloga pri Naisbittu zanemarljiva (Oblak 2003, 17–19). Kot primere možnosti, ki jih omogoča e-demokracija, Toffler poudarja tako imenovane teledemokracije. Za podkrepitev svoje teze navaja televizijski sistem Qube, ki so ga prvič preizkusili decembra 1977 v Ohio (prav tam). Kljub mlačnim poizkusom uvajanja državljanov v neposredno odločanje ti eksperimenti segajo že v leto 1970. Takrat so v ZDA in Zvezni republiki Nemčiji izbrali med 12 in 15 državljanov, ki so predstavljali realno populacijo. Med kriteriji za izbiro so bili spol, starost, etnično poreklo, dohodek in stopnja izobrazbe. Namen *Citizen juries* in *Planungzelle* je bil omogočiti državljanom, pa čeprav v manjšem številu, da pridejo do končne rešitve prek dialoga. Dialog je potekal tako, da so se izbranci srečali v skupnem prostoru, kjer so dobili informacije na podlagi več pogledov o neki zadevi. O tej zadevi so se nato pogovarjali z drugimi porotniki in celicami. Od leta 1973 je bilo izvedenih 20 podobnih debat, ki so se nanašale na področja nacionalnega varovanja zdravja, ohranjanja miru v srednji Ameriki in socialnih stanovanj (Grilj 2004, 21).

Kljub precejšnji uspešnosti eksperimentov na tej točki še ne moremo govoriti o e-demokraciji v pravem pomenu besede. Korak naprej v elektronski demokraciji so storile ZDA in Nova Zelandija, kjer so opredelili metodo, ki so jo poimenovali *interactive polling*. Interaktivno anketiranje je bilo osnovano na večjem številu udeležencev (400), ki so o posameznem problemu debatirali tudi s prijatelji. V nasprotju s prejšnjim eksperimentom anketiranje ni več potekalo v izoliranem prostoru, ampak pri vprašancu doma. Začetnik te

oblike je bil Vincent Campbell, ki je leta 1974 v mestu San Jose v ameriški zvezni državi Kaliforniji povabil meščane, naj sodelujejo v raziskavi. Zainteresirani udeleženci so nato ob registraciji prejeli geslo, s katerim so se identificirali ob glasovanju. O vsaki zadevi, o kateri so odločali, so udeleženci prejeli gradivo, svoj glas pa so nato oddali prek telefona. Rezultati posameznih glasovanj so bili pozneje javno predstavljeni (Grilj 2004, 22).

Podoben projekt so leta 1978 izvedli tudi na Havajih. Za tematiko so izbrali ustavno konvencijo. V nasprotju s prejšnjim eksperimentom je bil vzorec populacije veliko bolj reprezentativen. Raziskovalci Univerze na Havajih so poskušali določiti, katere zadeve naj postavijo na dnevni red. Pri izbiri tém so analizirali časopise, predvolilne kampanje in druge vire (Grilj 2004, 22–23). Članke, ki so zajemali posamezna področja, so nato vključili v brošure za telefonsko glasovanje, na katerih so udeleženci označili, kateri problemi so zanje poglobitveni. Ti so nato postali vsebina posameznega telefonskega glasovanja. Informacije o problematiki pa niso bile popolne, saj so raziskovalci želeli, da bi si udeleženci sami poiskali dodatne informacije.

3.3 Zgodovina evropske e-demokracije

Prvi dokument, ki vsebuje zametke prizadevanj za vzpostavitev e-demokracije, je Bangemanovo poročilo, ki začrta izhodišča in državam članicam da prvi jasen 'informacijski' impulz. Informacijska družba takrat prvič tudi uradno postane jasna strateška usmeritev, ki jo nadaljnji dokumenti le še podkrepijo. Tako Bangemanovemu poročilu marca leta 2000 sledi pobuda eEvropa, sprejeta v Lizboni, njej pa naslednje pobude: eEvropa 2002, eEvropa 2005 in eEvropa 2010 (Pičman Štefančič 2008, 32). Te pobude jasno začrtajo prihodnje cilje Evropske unije, in sicer vzpostavitev ustrezne infrastrukture, e-opismenjevanje (tako Evropska unija Mestni občini Ljubljana med drugim namenja znatna sredstva za računalniško opismenjevanje starejših, op. avt.), pospeševanje e-poslovanja, zagotavljanje *on-line* dostopa do zdravstvenih informacijskih sistemov pa tudi razvoj e-demokracije (prav tam).

Zaupanje je odločilni dejavnik, ki določa hitrost revolucije v različnih državah. Kjer obstaja zaupanje med ljudmi ter med ljudmi in vodstvom, lahko pričakujemo izboljšanje splošnega dobrega počutja. Na drugi strani pa povečanje zaupanja med ljudmi v skupinah

in sočasno zmanjševanje zaupanja med ljudmi in vodstvom preusmerja družbeno moč v družbene medije. Omeniti je treba tudi možnost, da se istočasno zmanjšuje občutek zaupanja med ljudmi in vladavino ter hkrati med ljudmi samimi. V takem primeru se sicer poveča možnost spremembe režima, obstaja pa tudi verjetnost, da se divergentne skupine vtihotapijo v taka gibanja ter poskušajo omajati revolucijo in strmoglaviti vlado (Jamali 2015, 3). Tak primer v zgodovini je bil viden v Egiptu.

Najboljši primer uporabe e-demokracije je prav gotovo model glasovanja z metodo ovojnic, ki je bil pripravljen v Estoniji in izveden na referendumu v Talinu januarja 2005 (Pičman Štefančič 2008, 87). Tu je bila prvič razvita tudi celovita tehnika e-glasovanja. Ta je, prek ločene obravnave osebnih podatkov volivcev na eni strani in glasovnic na drugi, obstoječo metodologijo prenesla v digitalno okolje, pri tem pa uspela ohraniti temeljna načela tajnosti, enakosti in neposrednosti volitev.

3.4 Izzivi e-demokracije

V novih elektronskih sferah lahko zasledimo številne negativne vidike povečane tehnološke zmogljivosti: strah pred vdorom v informacijsko zasebnost, vprašljivo varovanje podatkov, sovražni govor (pod krinko anonimnosti), spletni kriminal. Le zakonodaja lahko z začrtanjem ustrezne ureditve in pravil delovanja omogoči optimalen izkoristek novih informacijskih zmogljivosti in omeji njihovo zlorabo. Pravo je tako integralna vez med civilno družbo, demokratičnim sistemom in IKT na tretji strani (Pičman Štefančič 2008, 25–26).

Ker je e-demokracija nov koncept, jo na eni strani spremljajo pretirana pričakovanja, na drugi pa izrazita nezaupljivost. Največji izziv pri njenem uvajanju je prav gotovo specifična narava interneta s svojimi nadprostorskimi dimenzijami. Te postavljajo pod vprašaj pravno in sodno pristojnost posameznih držav, prav tako pa je na tem mestu primerno izpostaviti težave, ki jih v zadnjem času povzročajo hitre družbene spremembe. Te zahtevajo fleksibilna pravila in istočasno spoštovanje vsebinskih načel hierarhične ureditve pravnih aktov. Zgolj tak pristop nam lahko ponudi učinkovito obrambo pred prihodom nove dobe Durkheimove anomalije. Iz povedanega sledi, da je za nadaljnji razvoj pomemben predvsem razvoj pravne institucionalizacije e-demokracije (Pičman Štefančič 2008,

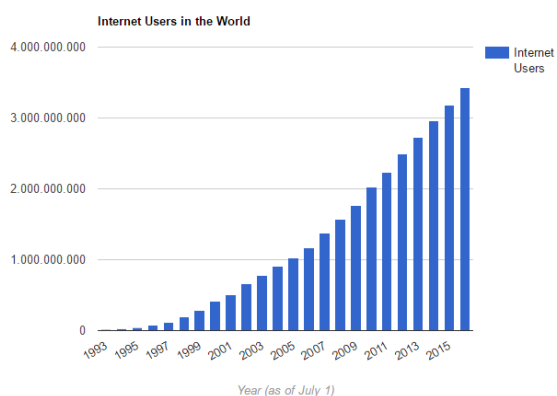
28–30). Ta mora postati imperativ. Poglavitna ovira pri tem pa so prej omenjeni bliskoviti tehnološki razvoj in družbene spremembe, ki so v veliki meri posledice slednjega. Eden glavnih problemov za pravno ureditev je tudi nadprostorskost interneta oziroma digitalne sfere, ki prestopa nacionalne jurisdikcije in kot taka zahteva pozornost celotne mednarodne skupnosti.

3.5 Razširjenost interneta po svetu

Uporaba interneta po svetu se razlikuje tako lokalno kot zgodovinsko (glej sliko 3.2). Trenutno na svetu beležimo 3.461.519.500 uporabnikov, ta številka pa se vsako minuto poveča za približno 500 novih uporabnikov (www.internetlivestatus.com, 21.9.2016). Število trenutnih uporabnikov in hitrost povečevanja sta težko predstavljava (Internet users 2016). Danes ima dostop do spleta okoli 40 % celotne svetovne populacije. Za primerjavo, leta 1999 je bil ta odstotek nižji kot 1 %. Prva milijarda uporabnikov je bila zabeležena leta 2005, druga leta 2010 in tretja leta 2014.

Za primerjavo si oglejmo podatke o uporabnikih interneta v Sloveniji in po svetu. Internetnih uporabnikov je 72 % prebivalcev z letno rastjo 0,4 % in rastjo populacije 0,095 na letni ravni. Največ uporabnikov (Internet users 2016) je na Islandiji, teh je kar 100 %, sledijo Ferski otoki, Norveška, Bermudi in Andora, Danska, Lihtenštajn, Luksemburg, Nizozemska in Švedska (93 %). Opazne so predvsem skandinavske države, ta trend pa je viden tudi v nadaljevanju lestvice. Če si ogledamo letno rast uporabnikov spleta, je na prvem mestu Indija s 30 %, sledijo ji Mali, Lesoto in Kamerun (16,5 %).

Slika 3.2: Število uporabnikov spleta po svetu

4 DEMOKRATIČNE E-FORME IN E-ORODJA

Politični odločevalci po vsem svetu vedno zgolj spoznavajo potenciale IKT kot učinkovitih sredstev za krepitev sodobnih demokratičnih ureditev. Tako v Evropi kot tudi v Severni Ameriki že razmišljajo o možni uvedbi tehnoloških dosežkov v politično sfero. Ta premočrtnost pa malce ošibi, ko pride do uvajanja v prakso. K temu najbolj prispevajo dvomi o dejanskem dometu e-demokratičnih form in dileme glede možnosti njihove institualizacije. Ta problem se pojavlja na več področjih: že v izhodišču se poraja dvom o demokratičnem prispevku, hkrati pa se postavlja tudi vprašanje, kam te forme sistematično umestiti ter kako zagotoviti njihovo učinkovito pravno varstvo (Pičman Štefančič 2008, 31). Ustrezne odgovore na te izzive najdemo v sintezi dveh ključnih vidikov: strukturno bi bilo treba proučiti demokratične potenciale IKT (predvsem različne e-forme in e-orodja) ter celovito analizirati delovanje obstoječih demokratičnih ureditev. Zlati veliko pozornost je treba nameniti sedanjemu sodelovanju civilne družbe v politični sferi, saj je treba za uspešno delovanje e-demokracije zmogljivosti IKT kar najučinkoviteje prilagoditi participativnim vzorcem in konkretnim modelom državljske aktivnosti (prav tam).

E-demokracija si je v zadnjem desetletju že zagotovila mesto v političnih agendah. Tako sta Evropska unija in Slovenija hkrati sprejeli vrsto strateških in akcijskih dokumentov, ki pričajo o jasnih in premočrtnih prizadevanjih za vzpostavitev informacijske družbe in v njenem okviru tudi e-demokracije. Evropska unija se je že v zgodnjih devetdesetih letih prejšnjega stoletja odločila za postopno uvajanje nove paradigme v političnem prostoru – participativna demokracija tako v mnogo čem, še zlasti pa v operativnem vidiku, postane sinonim za evropska e-demokratična prizadevanja (Pičman Štefančič 2008, 32).

4.1 E-orodja

Vpeljava IKT v demokratične procese odpira nove možnosti soudeležbe državljanov: ti si lahko poljubno in glede na lasten interes izberejo želeno obliko sodelovanja, pa naj se ta nanaša na uporabo novih tehnologij za enostavno posredovanje pobud, dopolnil in pritožb, posredovanje komentarjev in kritik, izražanje mnenj, stališč in interesov, on-line vpogled v že vložene pobude in potek postopkov v zvezi z njimi, vložitev zahtev za obveščanje o odprtih forumskih topikah, sprožitvev peticije in zbiranje podpisov ali pa preprosto zgolj na komunikacijo z odločevalci (Pičman Štefančič 2008, 49).

Kot najprimernejša klasifikacija na področju institucionalizacije e-orodij se kaže klasifikacija glede na neposreden vložek sodelujočih, ki upošteva tako naravo aktivnosti soudeležencev kot tudi njihov prispevek k demokratičnosti in odprtosti odločevalskih struktur. Tako je mogoče izpostaviti naslednje lastnosti in elemente organizacijske sheme e-demokracije, ki združuje posamezne kategorije e-orodij: informacijske, komunikacijske in participativne (Pičman Štefančič 2008, 56).

E-orodja so razdeljena v tri skupine (Pičman Štefančič 2008, 57):

- informacijska orodja (e-brskalniki, e-poštna opozorila),
- komunikacijska orodja (e-peticija, e-forum, e-anketa),
- participativna orodja (e-volitve, e-posvet).

Prva stopnja so informacijska orodja, ki so na eni strani povezana z diseminacijo, na drugi pa s konzumacijo informacij. Avtorji informacij so lahko tako državljani (posamezniki ali civilne skupine) kot tudi oblastniki. Ti delujejo po pravilu, da ena stran udeležencev tega procesa ostaja neaktivna. Pri tem gre lahko tako za naslovnike oz. prejemnike informacij kot tudi njihove tvorce. V to skupino tako uvrščamo različne načine e-dostopa (prav tam).

Na drugo raven spadajo komunikacijska e-orodja. Značilnost te skupine je, da na njej aktivno sodeluje tako civilna družba kot država, res pa civilna družba v teh procesih še ne nastopa enakopravno. Ta kategorija e-orodij se tako nanaša na tisto skupino delovanja, ki zahteva aktivacijo participantov, hkrati pa ne predvideva neposredne korelacije med delovanjem in končno sprejeto odločitvijo. V glavnem se v to skupino uvrščajo predvsem e-forumi, pa naj gre za povezovanje in sodelovanje zgolj na ravni civilne družbe ali pa e-forume, na katerih sodelujejo tako državljani kot predstavniki oblasti. Predstavniki oblasti niso zavezani k evalvaciji ali aplikaciji posredovanih stališč, do njih se niso niti dolžni opredeliti. Tako v to kategorijo spada tudi orodje e-peticij (prav tam).

V najvišjo skupino spadajo tako imenovana participativna e-orodja. V to skupino uvrščamo množico vseh tistih interakcij med civilno družbo in oblastmi, ki zahtevajo aktivno vključevanje sodelujočih in hkrati predvidevajo odzivnost oblasti, pri čemer se slednja stopnjuje od zgolj obvezne obravnave rezultatov komunikacije v odločevalskih strukturah,

opredelitve posredovanih mnenj pa vse do brezpogojne zavezanosti izraženi volji. Glede na tako zastavljena merila se v to kategorijo uvrščajo zlasti formalno urejene oblike e-posvetovanj ter e-referendumi in e-volitve (prav tam).

Lukšič (2003, 10–13) pa na osnovi Dijka instrumente IKT razvrsti v naslednje 4 skupine:

- Alokucija ali nagovarjanje – vsebuje računalniško posredovano volilno kampanjo, računalniško posredovano informacijsko kampanjo ter informacijske centre in javne servise. Politične elite do volivcev dostopajo prek televizije in IKT-medijev in jih s tem nagovarjajo.
- Konzultacija ali posvetovanje – zajema širše dostopen javno-informacijski sistem in boljše razvit javni informacijski sistem. V tem primeru je javnost zainteresirana in mora imeti dostop do informacij o pogledih, ravnanjih, stališčih svojih predstavnikov ter se dojema kot fragmentirano telo političnih voditeljev in strank.
- Registracija – registrski sistem vladnih služb in javne uprave, računalniško podprto državljansko povpraševanje, e-referendumi, e-volitve in e-zbori. Ta način krepi državno avtoriteto in učinkovitost države.
- Konverzacija ali pogovarjanje – zajema podporni sistem skupinskemu odločanju in se uporablja, kadar koristi političnemu vodstvu.

4.2 Družbeni mediji in revolucija

Hiter vzpon družbenih medijev na podlagi internetnega 'booma' preteklega desetletja nam je prinesel obljube o bolj participativni vladi, civilni angažiranosti, novi družbeni dinamiki in bolj vključujoči civilni družbi ter omogočil številne priložnosti za podjetnike in poslovneže. Danes so orodja družbenih medijev stalnica v vsakodnevnem življenju velikega števila ljudi, združujejo njihovo življenje na spletu in zunaj njega in so postali ena glavnih metod družbenega povezovanja in interakcije po svetu, naj bo to med posamezniki ali med podjetji in vladami (Arab Social Media Report 2011).

Družbeni mediji ali orodja za družbeno mreženje so internetne aplikacije, ki imajo poudarek na gradnji družabnih mrež ali družabnih odnosov med ljudmi z enakimi interesi in/ali aktivnostmi. Strani družbenih medijev so v osnovi sestavljene iz predstavitev vsakega uporabnika (po navadi profil), njegove/njene družbene povezave in raznoraznih dodatnih storitev. Ti uporabnikom omogočajo, da delijo ideje, aktivnosti, dogodke in interese znotraj individualnih omrežij, poleg širokega spektra drugih možnosti uporabe z vedno večjim globalnim vplivom na družbo in vlado (Arab Social Media Report 2011).

Številni avtorji uporabljajo izraze, kot sta 'spletna revolucija' ali 'revolucija družabnih omrežij', medtem ko aktivist Leil Zahra to ocenjuje kot žaljivo in poniževalno (v Shearlaw 2016). Leil navaja (prav tam), da je dogajanje močno presegalo samo dostop do Facebooka in Twitterja, da je šlo za podporo delavskemu razredu in zatiranim, ki so se dogajanja udeležili v tisočih, in da brez njih revolucija ne bi uspela. Leil bi to opisal kot popularno vstajo znotraj vseh razredov in realnosti (v Shearlay 2016).

4.2.1 Možnosti in nevarnosti družbenih medijev

Družbeni mediji lahko v procesu demokratizacije ponujajo veliko možnosti, vendar skrivajo tudi nevarnosti. Velika prednost je hitra in enostavna komunikacija z ljudmi, ki jih osebno ne poznamo. Z njimi lahko dosežemo široko ciljno skupino, z njo delimo svoje mnenje ali pa z njo diskutiramo. Razdalje in državne meje pri tem ne predstavljajo nobenega problema. Poleg tega nam splet omogoča anonimnost, govorimo in predstavljamo se lahko torej na način, ki je na prvi pogled brez posledic (Spiegel, Rosenberg in Wartke 2013, 2). Iz tega sledi, da je organizacija demonstracij manj nevarna in zaradi hitre komunikacije tudi enostavnejša. V nasprotju s klasičnimi mediji je cenzura interneta težja in manj učinkovita, saj je internet kompleksen in nepregleden ter je vsebine zato zelo težko popolnoma omejiti oziroma prepovedati.

Čeprav lahko družbeni mediji zaradi zgoraj navedenih točk pomagajo pri preobratu in demokratizaciji, lahko prinesejo tudi težave. Tako je na primer možno zavestno širiti napačne informacije in tako izničiti vse pozitivne lastnosti. Poleg tega so take informacije težko preverljive. Spletni videi so lahko posneti na drugi lokaciji in ob drugem času, kot je navedeno, in lahko so poimenovani s poljubnim imenom. Na to opozarja tudi Kassim (2012), ki pravi, da s porastom mednarodnih samooklicanih organizacij, kot so Facebook,

Wikipedia in druge, uporabniki ustvarjamo informacije, ki so subjektivne, pristranske in lahko tudi lažnive. Na še eno kritično rabo spleta opozarja tudi Iskanderjeva (2011, 1231), ki ugotavlja, da so družbeni mediji sicer pokazali svojo moč združevanja ljudi na spletu in njihove organizacije v obliki politične debate, toda dokler ta diskurz ostane samo na spletu, v obliki Splet 2.0-aktivizma, je to, čeprav je govora o problematiki vedno več, še vedno samo govor. Ta govor mora nato preiti v aktivnost.

V nekaterih državah je komunikacija po družabnih omrežjih s popolnim izklopom interneta onemogočena. Po drugi strani lahko dosežemo samo ljudi, ki uporabljajo ista družabna omrežja kot mi. Ne nazadnje je treba dodati, da revolucija, ki poteka samo na družabnih omrežjih, ni revolucija, saj se ta ne odvija na internetu, ampak na ulicah (Spiegel, Rosenberg in Wartke 2013, 5). Obstaja dolga zgodovina moraliziranja o negativnih učinkih popularnih medijev; v preteklosti so to bili stripi, risanke, filmi, rokovska glasba in računalniške igre, danes pa bi lahko dodali še družbene medije. Tako kot v preteklosti se tudi danes to poskuša uporabljati, da bi zakrili potrebo po resničnih strukturnih reformah za rešitev kompleksnih družbenih problemov ter s tem omogoča ponujanje enostavnih rešitev, kot je večji nadzor ali cenzura (Fuchs 2012, 385).

Pri proučevanju pomena družabnih omrežij in interneta za nastanek in razvoj uporov, demonstracij in pokritost dogajanja pa ne smemo pozabiti na vse druge predispozicije in pogoje, ki so morali biti izpolnjeni in niso povezani s tehnologijami IKT. Te revolucije niso vzkilile čez noč, gre za večletna prizadevanja, priprave, organiziranje opozicijskih skupin, aktivistov in študentov tako na spletu kot brez njega (Sedra 2013, 9).

Vpliv posameznikov in njihov trud 'online' in 'offline' ne sme biti spregledan, saj internet in družabna omrežja ne morejo vplivati na razvoj dogodkov, ki jih uporabniki in populacija ne podpirajo oziroma ne odražajo nekega mnenja širše ali ožje javnosti (prav tam). Kot bomo opredelili pozneje, se je revolucija v Egiptu nadaljevala tudi, potem ko je vlada omejila dostop do spleta, v Jemnu pa se je protestnikom uspelo organizirati tudi z izredno omejenim dostopom že od samega začetka. Pomembno je razumeti, da internet ni vzrok za proteste, pač pa orodje, uporabljeno za pospeševanje, komunikacijo, organizacijo in mobilizacijo ljudi.

V skladu z razvojem IKT se odzivajo tudi ljudje in uporabniki interneta. Mladi vedno več časa preživijo za zaslone računalnikov, prenosnikov, tablic in pametnih mobilnih telefonov, navajeni smo, da smo ves čas dosegljivi, obveščeni in v procesu komunikacije, želimo si izražati svoje mnenje in biti slišani. Egipčanski bloger Ghoni (Vargas 2011) pravi, da je internet instrument, ki je izoblikoval njegove izkušnje in njegov karakter, saj zaradi odraščanja ob instantnih sporočilih, spletnih video igrah in virih znanj, kot je Wikipedija, sam sebe označuje kot introvertiranca v živo in ekstrovertiranca na spletu. Seveda pa mora spletna ideja prerasti v dejansko aktivnost.

5 ARABSKA POMLAD

Arabska pomlad je pojem, populariziran v zahodnih medijih v začetku leta 2011, ko se je v Tuniziji začel nepričakovan upor proti nekdanjemu voditelju Zine El Abidine Bel Aliju, kar se je pozneje razvilo v podobne protivladne proteste v večini arabskih držav. Ime arabska pomlad se navezuje na nemir iz leta 1989, ki je sprožil padec navidezno nepropustnega komunističnega sistema pod pritiski masovnih protestov ljudstva. Kmalu zatem so države nekdanjega komunističnega bloka prevzele demokratični sistem in tržno ekonomijo (Manfreda 2016). Dogajanje na Bližnjem vzhodu ni imelo tako linearne poti. Protestno gibanje iz leta 2011 je v jedru zanetilo nezadovoljstvo nad globoko zasejano starajočo se arabsko diktaturo, ki je na oblast prišla tudi s pomočjo prirejenih volitev, nadalje nad brutalnostjo varnostnih ukrepov, nezaposlenostjo, dvigovanjem cen in korupcijo, ki so sledili privatizaciji državnega imetja v nekaterih državah (prav tam). Bližnji vzhod je dom okoli 100 milijonov mladih, starih od 15 do 29 let, ki so izobraženi, a brezposelni, ter ki kar kličejo po dostopu do interneta, na katerem bi lahko izrazili svoje skrbi in strahove (Vargas 2012). Čeprav je bilo ljudstvo izredno nezadovoljno, ni imelo izoblikovane enotne ideje o tem, česa natančno bi si želeli namesto obstoječega režima. Prav tako tudi regije niso imele povsem enakih idej in se niso borile za isto stvar. Vse so sicer bile pro-demokratično usmerjene, skupen jim je bil dejavnik družbenih medijev (Shearlaw 2016). Nekateri so želeli več družbenih pravic, višje plače, razveljavitev sumljivih privatizacijskih poslov, liberalne reforme, strogi islamisti pa strožjo uveljavitev religioznih norm. Za začetek arabske pomladi mediji označujejo samovžig Tunizijca Mohameda Bouazizija, ki je bil neuspešen pri iskanju službe, čeprav je bil univerzitetno izobražen, zato mu ni preostalo drugega, kakor prodajati zelenjavo.

Dele sveta pogosto delimo na razvite in nerazvite oziroma razvijajoče se in nemalokrat se zgodi, da je merilo za to delitev nekako povezano tudi z demokracijo, njenim obstojem in trenutno obliko. V nerazvitih deželah so ljudje zatirani, saj ekonomija in gospodarstvo ne dosegata polnega potenciala ter človekove pravice in svoboščine niso na prvem mestu. Take države so običajno pod vodstvom ozkega števila ljudi oziroma tudi samo enega, ki ima podporo ljudstva ali pa ne, vsekakor pa se pri procesih odločanja ne posvetuje z državljani. Kakršno koli vpletanje drugih (običajno razvitejših) držav v take sisteme mediji

radi označijo z opisom, da gre za demokratizacijo, širjenje demokracije, osvobajanje izpod tiranije in podobno. V vsakem primeru gre za politični vzgib, ki naj bi prinesel izboljšave v ciljni državi in pomagal njenim državljanom.

5.1 Kratka zgodovina regije

Politični red v arabskih državah je bil od leta 1985 trdno zasidran v vzhodno-zahodnem konfliktu, ki je od zgodnjih petdesetih let prejšnjega stoletja vodil v tvorjenje dveh blokov arabskega sveta. Na eni strani je nastal republikanski, torej pro-sovjetski blok, ki so se mu postopoma pridruževali Egipt (1954), Irak (1958), Sirija (1958), Jemen (1962), Alžirija (1962), Južni Jemen (1967) in Libija (1965). Na drugi strani se je oblikoval pro-zahodni blok v državah Maroko, Libija (do leta 1962), Jordanija, Savdska Arabija in države Perzijskega zaliva. Tunizija in Libanon sta bili izjemi. Tuniziji je pod vodstvom Habiba Bourguibe uspelo ustvariti republikanski državni model, ki pa je bil zahodno usmerjen (Schulze 2013, 21).

Med letoma 1962 in 1979 je bila večina arabskega sveta (70 %) pod vojaško oblastjo: Alžirija, Egipt, Libija, Mavretanija, Sudan, Sirija, Irak, Severni in Južni Jemen. Vojaška oblast ni imela nobenega civilnega nadzora. Tudi v civilnih republikah Tuniziji in Libanonu ter v monarhijah Maroko, Jordanija, Kuvajt, Bahrajn, Katar, Oman in Savdska Arabija je vojska tvorila avtonomno družbeno zvezo, katere izvršna moč je bila primarno notranjepolitično usmerjena. Vojska je imela nadzor nad vodenjem sistema in tako se je predvsem v republikah izoblikovala vojaška družba. Vojska je svojo moč legitimirala predvsem s sklicevanjem na svojo vlogo pri oblikovanju nacionalne neodvisnosti, poleg vzvodov politične oblasti pa je obvladovala tudi ekonomske vzvode moči. Predvsem izvoz surovin na svetovni trg (nafta v Libiji in Alžiriji, zemeljski plin v Alžiriji, fosfat v Maroku in Tuniziji, bombaž v Egiptu) je bil pod nadzorom vojaške elite, prav tako je vojska upravljala vse veje gospodarstva, ki so bile povezane s temi surovinami (Schulze 2013, 21).

Ideološka prizadevanja vladarjev, ki so svoje režime utemeljevali na ideji, da ima država monopol nad konfiguracijo javnega sektorja in da edina lahko definira razvoj družbe, po letu 1980 niso več prinesla zelenih rezultatov. Razdor med privilegirano elito in ostalim prebivalstvom je bil prevelik. Že leta 1983/1984 so veliki 'kruhovski protesti' oziroma

revolti pokazali, da se država ne odziva na potrebe prebivalstva. Tako se je proizvodnja hrane na prebivalca v primerjavi z letom 1972 zmanjšala za 20 %, hkrati pa se je drastično povečala odvisnost od uvoza hrane. Neodločna gospodarska liberalizacija, s katero so države Severne Afrike poskušale izboljšati svoj položaj na svetovnem gospodarskem trgu, ni mogla zajeziti povečanja revščine srednjega in nižjega sloja. Dobiček od izvoza je kljub liberalnejši politiki leta 1985/86 drastično upadel, in ker se je le majhen del dobička ponovno investiral v domače gospodarstvo, je to pomenilo vedno manj novih delovnih mest, kar je povzročilo drastično povečanje brezposelnosti in inflacije. Ob prvem višku ekonomske krize je razpadel tudi ideološki konstrukt, da vladajoči režim lahko zagotavlja nacionalno enotnost, in tako je razpadla tudi legitimnost vojaške oblasti (Schulze 2013, 21). V neposredni povezavi s tem je nastal globok konflikt med generacijami. Politična moč je bila vedno bolj koncentrirana v generaciji tistih, ki so bili rojeni med letoma 1930 in 1950 ter so bili socializirani v času hladne vojne. Ti so leta 2011 predstavljali le še 3 % prebivalstva. Dobrih 40 % prebivalstva, starega med 15 in 35 let, je bilo socializiranega v svetu, ki skoraj ni imel povezave s svetom njihovih starih staršev. Komunikacijska mikrostruktura je potekala v napol javnem, pogosto virtualnem prostoru, ki so jim ga od začetka 21. stoletja dajali na razpolago novi mediji. Še klasični islamisti, ki so še v osemdesetih letih prejšnjega stoletja verjeli, da islam zagotavlja družbeni reda in napredek, so morali priznati, da ne zagotavlja novih delovnih mest in ne omogoča izbire pri oblikovanju individualnih načrtov. Generacijski konflikt je bil pravzaprav prelom s staro, nikoli natančno opredeljeno medgeneracijsko pogodbo. Nezaupanje mladine do starejše generacije je bilo mogoče čutiti že več let ter je našlo izraz v številnih pesmih, romanih in kratkih povestih. Avtorji teh del so bili večinoma pripadniki 'izgubljene generacije', torej tisti, rojeni med letoma 1950 in 1980, ki so tako predelovali svoje občutke (Schulze 2013, 22).

Pomembno vlogo je imel tudi konflikt med spoloma. Vstop žensk na trg dela se prišteva k najpomembnejšim socialno-zgodovinskim procesom v arabskem svetu. Med letoma 1980 in 2005 se je delež zaposlenih žensk v Egiptu s 6 % dvignil na skoraj 30 %. Danes je ta odstotek pri ženskah med 20. in 30. letom še višji. Prišlo pa je tudi do znižanja zaposlitvene kvote pri moških, v ekonomsko aktivni populaciji namreč znaša nekje med 65 in 70 %. Ker je število delovnih mest glede na rast prebivalstva ostalo konstantno, lahko iz tega izhaja, da se je dvig ženskega dela zgodil na račun moškega dela, hkrati pa se je spremenil tudi celoten profil dela: zmanjšalo se je število delovnih mest v ekstrahirni in

proizvodni industriji blaga, povečalo pa se je število delovnih mest v storitvenem sektorju, v katerem se je zaposlovalo vedno več žensk. Ta proces je postal še močnejši z delovno migracijo, ki se je začela leta 1973. Zaradi iskanja novih delovnih mest je do leta 2008 svojo domovino zapustilo 12 milijonov ljudi, med njimi je bila večina moških. Tako so ženske v svoji domovini začele delati v poklicih, ki so prej pripadali moškim, vendar so ti zdaj delali v tujini. Posledično so ženske začele delati v srednjih in samostojnih poklicih ter začele prevzemati tudi vodilne funkcije, medtem ko je večina moških delala v kmetijstvu in industriji. Razmere v posameznih državah so bile različne: v Alžiriji in Siriji je leta 2008 delež zaposlenih žensk znašal 18 %, v Maroku 27 %, v Tuniziji 34 % in v Libiji 43 %. V Alžiriji in Siriji se je delež delovnih mest, ki so jih zasedale ženske, zmanjšal celo na 13 %. Kljub temu je tendenca jasna, družbene spremembe med letoma 1992 in 2002 so vodile v markantne prerazporeditve na trgu dela, hkrati pa se ni izboljšala zaposlitvena kvota prebivalstva nad 15 let. V državah, kot so Alžirija, Egipt in Sirija, je ta kvota znašala okoli 50 %, le v državah Perzijskega zaliva je presegala 75 %. Islam, dominanten v tistem času, lahko interpretiramo kot poskus, da bi se družbena vloga žensk pojasnila z verskimi normami in tako poskušala ohranjati patriarhalne družbene strukture. Islamu pa je hkrati uspelo izraziti žensko zahtevo po izenačitvi ekonomske in družbene vloge. Ta dvojnost islama – tako potrditev nove družbene vloge žensk kot svetovno nazorski konservatizem – se simbolno manifestira v konvencionalnih oblačilnih predpisih (Schulze 2013, 24).

Posledice ekonomske globalizacije je čutila predvsem domača industrijska produkcija. Število brezposelnih se je večalo tudi med dobro izobraženimi mladimi. Ker se je od leta 2007 zmanjšala pripravljenost elit, da bi svoje dobičke investirale v lokalno gospodarstvo, na primer v tekstilno industrijo v Tuniziji in industrijo preprog v Maroku, so bile te panoge dolgoročno uničene in tako se je zrušil tudi trg dela v državah Magreba. Tradicionalno izvozno usmerjeno kmetijstvo je postalo popolnoma odvisno od razvoja cen na svetovnem trgu, hkrati pa se je to področje najboljše znašlo s strukturnimi spremembami. Eden razlogov za to so bili mladi Egipčani, katerih starši so se preselili v Evropo, si tako pridobili dobro izobrazbo in potem ob vrnitvi v Egipt prevzeli stare družinske obrate. Investirali so vanje, jih modernizirali v skladu z novimi ekološkimi smernicami ter tako osvojili nove trge. Ta zasebna modernizacija egiptovskega kmetijstva pa je povzročila tudi vedno večji razkol med mestom in deželo. Prvič po letu 1950 se je zgodilo, da so bili deli podeželja 'modernejši' od mesta. Tako je podeželje postajalo bogatejše od mest. Ta neenaki

razvoj v notranjosti je zaznamoval ekonomijo v Siriji, Tuniziji in Alžiriji. Nominalno se je tem državam celo zvišal BDP na prebivalca, v resnici pa navidezna blaginja, ki je zaznamovala predvsem leta med 2004 in 2008, ni imela nobenega vpliva na strukturne probleme (Schulze 2013, 25).

Odvisnost od svetovnega trga je bila najbolj dramatična tam, kjer so svetovne cene določale osnovne storitve. Najpomembnejši indikator za to je cena pšenice. Ta cena je že marca 2008 dosegla rekorden višek, kar se je novembra 2010 ponovilo. V dveh letih so se cene tako potrojile in potem ponovno padle na prejšnjo raven. Konstanta, ki je bila prej določena na podlagi fiksne cene kruha, ni več obstajala. Posledično se je predvsem za revni del prebivalstva vedno bolj večala negotovost glede preskrbljenosti z osnovnimi življenjskimi potrebščinami. Ker oblikovanje cen ni bilo več odvisno od dosežkov narodnega gospodarstva, so samo nekatere arabske države imele gospodarsko-politične možnosti, da so izravnale krivičnost trga (prav tam).

Ne glede na to je ekonomska globalizacija ugodno vplivala na emancipacijo civilne družbe. Po oceni *Arab Human Development Report* iz leta 2002 so bile do leta 2007 vidne znatne izboljšave, ki so bile predvsem posledica uporabe informacijsko-komunikacijskih tehnologij. Globalizacija je zlasti na področju informacijsko-komunikacijske tehnologije prinesla nove oblike dela, ki so bile do tedaj še vedno državno regulirane. Predvsem mladi so dobili prostor, kjer so lahko postali aktivni (Schulze 2013, 26).

Upor se je prekinil z redom, ki je bil ustanovljen v 50. in 60. letih prejšnjega stoletja in je državi dal suverenost nad družbo. Akterji države so bili vojska ter stranke in politična zavezništva, ki si jih je v družbi zagotovila vojska. Ta vojaška družba in njen red so bili presenetljivo stabilni. Kljub porazu, ki so jo doživele razvojne in modernistične utopije, s katerimi so elite v 60. letih legitimirale svojo oblast in so po zlomu vzhodnega bloka leta 1989 izgubile vsako smiselnost, so režimi lahko nadgradili svoja zavezništva. Po letu 2005 režimu ni več uspelo pozitivno integrirati mlajše generacije v oblastni sistem. Naravnost eksemplaričen je bil prevzem oblasti Bašarja al Asada v Siriji, od katerega se je pričakovalo, da bo civilni družbi zagotovil predvsem več možnosti. Že takrat je bilo vidno, da sistem ni pripravljen na tak preobrat. Tudi vojaški padec iraškega režima Saddama Husseina v aprilu 2003, s katerim je režim iz časa hladne vojne prvič izgubil oblast, ni imel

neposrednih posledic, saj režima takrat ni zrušila civilna družba, ampak zunanje sile (Schulze 2013, 27).

Po letu 2005 se je začel list obračati. Konservativno usmerjena oblastna politika se je začela vedno bolj osredotočati na ohranjanje svojih privilegijev. Popolnoma zunaj stika s socialno realnostjo je režim komaj zaznal, da se je med prebivalstvom širila želja, da bi sami postali 'družba'. Režim pa ni bil sposoben obravnavati takih socialnih konfliktov. Tako so se leta 2005 egipčanski moški v rubriki Pisma bralcev pritoževali, da imajo vedno manj možnosti za poroko. Dejansko se je pripravljenost egipčanskih žensk, da se poročijo med 15. in 25. letom, iz leta 1995 do leta 2005 zmanjšala s 50 % na 25 %. Ženske so dajale življenjskim načrtom, ki so bili povezani z njihovim delom, prednost pred poroko. Zadevo so prevzeli pravniki, ki so poskušali egipčanski parlament prepričati, da bi sprejel zakon, s katerim bi ženske med 15. in 30. letom prisilili v poroko. Za zunanje opazovalce je bil to namig, da vlada nima nobene predstave, kako naj bi ravnala s posledicami, ki jih je imelo prestrukturiranje na trgu dela (prav tam).

V zadnjih letih so imele pomembno vlogo predvsem 3 zveze: sorodstveni red, solidarnostna omrežja in neformalne sorodstvene zveze. Na kratko bi lahko sorodstveni red imenovali tudi plemenski red. Solidarnostna omrežja je prebivalstvo organiziralo v okviru neposredne lojalne menjave, ki jo je nadzorovala politična združba. Vezi v takšnem omrežju so bile zelo tesne. Tu je šlo za menjavo solidarnosti za lojalnost. Pomembna tovrstna skupina je Hamas na območju Gaze, ki je bil leta 1988 ustanovljen kot islamska dobrodela organizacija. Takšne dobrodelne organizacije so lahko združile več omrežij in integrirale islamsko javnost ter tako postopoma izgubile zasebni karakter. Omrežja, ki so slonela na dobrodelnih organizacijah, so močno posplošeno imela naslednje strukturalne karakteristike (prav tam):

- bila so kvalitativno zelo obsežna,
- imela so visoko gostoto; pogostost družbenega delovanja, ki se je nanašalo na omrežje, je bila zelo visoka,
- znotraj omrežja je dobrodela organizacija uživala centralizacijo in prestiž,
- hierarhična struktura zvez znotraj omrežja je vodila do grozdenja socialnih prejemkov.

Pripadnost skupnosti je bila opredeljena in simbolizirana skozi mitološko razlago islamske identitete. Jezikovna razmejitev z družbo se je kazala v uporabi zgodnje islamske terminologije, ki oblastni red imenuje 'emirat', voditelja 'emir', zunanji svet 'kufr' (nevera), eksistencialno samozavedanje pa opredeljuje skozi džihad. Takšni emirati, katerih vzgled je emirat Talibanov v Afganistanu, ki je obstajal med letoma 1994 in 2001, so od leta 1994 obstajali v Alžiriji, nato 2003/2004 v Iraku in Maroku, 2009 v Jemnu, 2011 v Libiji in 2012 v Tuniziji (Schulze 2013, 31).

Specifični odnosi v arabskem svetu so sicer privedli do obširne mobilizacije prebivalstva, rezultat upora pa nikakor ni bil enovit. Okvirni pogoji nacionalnega reda so vedno karakterizirali upor. Nadnacionalna oblika upora ni nikoli obstajala. To se najbolje vidi v razmerah v Siriji, kjer je upor vodil do komunalnega protesta, ki je državo pahnil v globoko konfliktno situacijo. Izguba legitimnosti starega režima je bila tako velika, da so uporniki že samo z uporabo besede 'izgini' (irhal) povedali vse. Ta beseda je seštevek pričakovanj civilne družbe: negira pravico države, da bi definirala družbo, negira osebno oblast 'voditeljev' in postavlja zahtevo, da ne sme obstajati nič, kar bi stalo na poti razvoju individualnih življenjskih načrtov. Tako beseda 'irhal' bolj kot katera koli druga beseda označuje konec neke dobe. V roku enega leta so se zlomili trije do tedaj najstabilnejši stari režimi (Tunizija, Egipt, Libija) oziroma so si ljudje izborili nov oblastni red (Jemen, še zlasti pa Maroko), pa čeprav je to povzročilo smrt in trpljenje več tisoč ljudi (Schulze 2013, 32).

5.2 Kronološki pregled dogodkov po državah ter vpliv družbenih medijev

Sistematičen kronološki pregled dogodkov po državah nam omogoča, da dobimo vpogled v odločilni razvoj pretestov in preobratov v arabskih državah s poudarkom na prvi polovici leta 2011. Protesti so potekali v Egiptu, Jemnu, Jordaniji, Kuvajtu, Libiji, Maroku, Savdski Arabiji, Siriji in Tuniziji. Kronološki pregled nam omogoča primerjanje dogodkov v različnih arabskih državah. Kronologija temelji na analizi številnih člankov in informacij tiskovnih agencij (Busse 2013, 288).

Decembra 2010 je število uporabnikov Facebooka v Združenih arabskih Emiratih zajemalo že dobrih 21 milijonov. Za primerjavo, januarja isto leto jih je bilo slabih 21 milijonov – opazimo lahko 78-odstotno letno rast (Arab Social Media Report 2011, 4), kar predstavlja

6,77-odstotno pokritost celotne populacije. Od tega egiptovski uporabniki Facebooka predstavljajo okoli 22 % vseh uporabnikov v tej regiji. Med uporabniki je, po pričakovanjih, največ mladih med 15. in 29. letom, ki predstavljajo kar 75 % vseh uporabnikov (prav tam). Zanimivo pa razmerje med spoloma v tej regiji govori v prid moškim (2 : 1), medtem ko je drugod po svetu trend razmerja 1 : 1.

5.2.1 Tunizija

V Tuniziji danes do interneta dostopa 48 % populacije z letno rastjo uporabnikov okoli 2,4 %, medtem ko se populacija letno zvišuje za 1,08 % (Internet users 2016). V zadnjih letih Tunizija beleži počasnejšo rast uporabnikov interneta, kar lahko pripišemo dejstvu, da ima med omenjenimi državami trenutno najvišji odstotek uporabnikov glede na število prebivalcev. Najvišja rast je bila v letih 2000 in 2008 (63 %), leto pozneje je bila ta le 25-odstotna, nato 9-odstotna, pozneje pa je prišlo do postopnega upadanja do trenutnih 2,4 %. Rast populacije je izredno počasna in se je z 0,8 % leta 2002 povečala na 1,14 % leta 2013.

Pomen interneta za revolucijo v Tuniziji priznavajo tudi Lotan in drugi (v Castells 2012, 44), ki pravijo, da so blogerji imeli pomembno vlogo pri odkrivanju in širjenju novic v državi, saj so s tem izredno povečali možnost sodelovanja širše publike. Tunizija ima na svojem koncu sveta eno najvišjih stopenj dostopa do interneta, zato je ta izredno pripomogel k širjenju in koordiniranju uporov. Leta 2010 je mobilni telefon imelo 67 % urbane populacije, od tega jih je 37 % imelo dostop do interneta – na tem mestu ne smemo pozabiti na internetne kavarne, knjižnice in vse druge javne dostopne točke do interneta – pri čemer je 20 % uporabnikov imelo profil na Facebooku. Za primerjavo, uporabnikov Facebooka v Tuniziji je bilo takrat trikrat več kot v Egiptu ter petkrat več kot v Libiji in Jemnu (prav tam). Javne kavarne, knjižnice in drugi prostori, kjer je uporabnikom omogočen dostop do interneta, imajo tudi določeno vlogo pri pridobivanju informacij. Oseba, ki še ni uporablja interneta, tega ne more začeti uporabljati sama, brez pomoči. Vsaj ne uspešno, metodično in objektivno. Ponudniki teh storitev lahko novincem pomagajo premostiti to oviro z izobraževanjem in usposabljanjem posameznikov. S tem uporabnikom prihranijo čas in jih naučijo pravilno pridobivati informacije (Vivekanand 2013, 51). Tunizija je bila na revolucijo pripravljena predvsem zaradi visoke izobraženosti mladih in visoke brezposelnosti, še dodatno pa so bili ti akterji motivirani in opremljeni z dostopom do interneta, angažiranostjo za spremembe in možnostjo povezovanja na

daljavo. Mladi so prek interneta postali povezani, širili so videe, sporočila in revolucionarne pesmi, ki so dajale upanje (Castells 2012, 44). Castells (2012) v Tuniziji prepozna naslednje pomembne dejavnike:

- Prisotnost aktivnih skupin brezposelnih diplomantov, ki so vodili upor ter so zaobšli formalne in tradicionalne voditelje.
- Prisotnost močne kiberaktivistične kulture, ki je že več kot desetletje vključevala odkrito kritiko režima.
- Relativno visoka stopnja rabe interneta, dostop iz domačih gospodinjstev, šol in internetnih kavarn.

Že pred revolucijo so družabna omrežja v Tuniziji imela pomembno vlogo. Tako je prek WikiLeaksa javnost izvedela za korupcijo v državi. Nezadovoljstvo v državi je naraslo, kar je med drugim omogočilo proteste. Leta 2010 je imela v Tuniziji tretjina prebivalstva dostop do interneta, od tega je bila polovica članov Facebooka. Twitter je dosegal le 0,34-odstotno rabo, bil je le zmerno uporabljen in tako za revolucijo ni imel večjega pomena. Za to je krivo tudi, da so bili Twitter, YouTube in številni blogi blokirani in jih uporabniki niso mogli uporabljati. Dostop do Facebooka je moral Ben Ali, tudi zaradi protesta iz svojih vrst, pustiti na razpolago. Povod za protest je bil Bouzizijev samovžig konec decembra 2010, vendar ta ni bil prva oseba v tunizijski zgodovini, ki je izrazila protest s takšnim načinom samomora. Protesti, ki jih je policija v njegovem rodnem mestu nasilno zatrla, pa so bili posneti. Ko so te posnetke prenašali televizija in družabna omrežja, so protesti zajeli vso državo. Večji del organizacije protestov je potekal prek družbenih omrežij, zaradi česar je Ben Ali tik po izbruhu protestov dal pripriti številne spletne uporabnike ter z zasledovanjem in kaznovanjem organizatorjev izvajal pritisk nad njimi. Prišlo je do vdorov v uporabniške račune znanih nasprotnikov režima z namenom širitve napačnih informacij. Skupno število uporabnikov Facebooka med prebivalstvom se je s 17,5 % na začetku protestov do konca aprila 2011 dvignilo na 22,5 % (Spiegel, Rosenberg in Wartke 2013, 7).

Od družbenih omrežij je v Tuniziji na revolucijo vplival samo Facebook. Pomen delno leži v objavah WikiLeaksa, vendar je bilo prebivalstvo že pred tem zaradi omejitev svobode in visoke brezposelnosti nezadovoljno. Prvi posnetki protestov so sicer bili razširjeni prek družabnih omrežij, vendar jih je prenašal tudi televizijski program Al Džazira in tako so jih

spoznali tudi ljudje brez dostopa do interneta. Resničen vpliv novih medijev se je kazal v organizaciji protestov. Čeprav so bili mobilni telefoni in letaki pomembni, pa je bila prek Facebooka v zelo kratkem času dosežena in mobilizirana četrtnina prebivalstva. Ben Ali je med protesti sicer poskušal blokirati družabna omrežja, za kar se je kasneje opravičil, vendar brez učinka (World development ... 2016). Tako protestov niso sprožila ali celo omogočila družabna omrežja, zelo pa so poenostavila njihovo organizacijo. Kljub temu bi prebivalci Tunizije tudi brez družabnih omrežij imeli možnost organizacije protestov (Spiegel, Rosenberg in Wartke 2013, 8). Nekoliko nasprotne ugotovitve pa je dala raziskava Marzoukija in drugih (2012, 243). Ugotavljali so ključne razloge za uspešnost revolucije zaradi vpliva Facebooka v tunizijskih uporih. Rezultati so pokazali predvsem politično funkcijo, informacijsko funkcijo in funkcijo medijske platforme Facebooka (prav tam). Tunizijska revolucija je bila namreč organizirana brez pravega vodje in jo lahko enostavno opredelimo kot spontano, homogeno in sinhrono revolucijo na področju kiberaktivizma. Gre za kolektivno zavest, ki se je razcvetela na temeljih spletnega medija. Avtorji jo poimenujejo 'kolektivna kiberzavest' (prav tam), ki je bila sproščena ob pravem času, akutno, hitro, specifično in ciljno orientirano.

5.2.2 Egipt

V Egiptu danes do interneta dostopa 33 % prebivalstva z letno rastjo uporabnikov okoli 3,3 %, medtem ko se prebivalstvo letno zviša za 2,05 % (Internet users 2016). Opazimo lahko stalno rast uporabnikov interneta, kar pomeni, da je Egipt še v fazi širjenja interneta, prav tako je opazna počasna, a stalna rast prebivalstva. Tega pozitivnega trenda pri drugih omenjenih državah ni opaziti.

V prvih letih tega tisočletja je Kairo doživel pravo internetno revolucijo z nastajanjem novih zagonskih podjetij in razvojem lokalnih telefonskih ponudnikov. Ahmed Nazif, nekdanji minister komunikacij, glavni obraz Egipta 2.0, je s svojo obljubo o politični liberalizaciji od leta 2004 pa vse do revolucije 2011 svoj trud vlagal v izboljšavo in širjenje internetnih povezav po državi (Gerbaudo 2012, 52). Med letoma 2005 in 2010 je predvsem po njegovi zaslugi število gospodinjstev z dostopom do interneta naraslo z 9 % na 24 %, kar je v primerjavi z ZDA še vedno precej nizko; tam je leta 2010 dostop do interneta imelo 80 % gospodinjstev.

Povod za upore v Egiptu je bil začetek revolucije v Tuniziji, ki je še dodatno podžgal nezadovoljstvo v Egiptu in vtil upanje v spremembe. Tudi egiptovska revolucija se je začela z dramatičnim samovžigom skupno šestih oseb, ki so protestirale proti lakoti in visokim cenam hrane. Mlade sta k sodelovanju pritegnila gibanje '6. april' in ena od ustanoviteljic Asmaa Mafhouz, ki je v svoji videoobjavi na Facebooku pozvala mlade, da se ji pridružijo na trgu Tahrir in da bo, če bo potrebno, tam s parolami stala sama (Castells 2012, 54). Nadalje navaja, da vsi, ki bodo ostali doma, podpirajo stanje v državi in da bodo sami krivi pred svojim narodom. Pozvala jih je, da pridejo na ulice, pošiljajo SMS-sporočila, objavljajo na spletu in ozaveščajo druge ljudi. Njena objava je bila masovno deljena po vsem internetu. Na trgu se je zbralo na tisoče ljudi, ki so pozivali k Mubarakovem odstopu in koncu tedanjega režima. Med protesti je bilo ocenjeno, da je ob različnih priložnostih na trgu stalo skupno več kot 2 milijona ljudi. Na tako imenovani 'jezni petek' je centralna policija poskušala zatreti proteste z nasiljem, a upor protestnikov se ni zašibil, prevzeli so nadzor nad središčem mesta ter okupirali vladne stavbe in policijske postaje. Poškodovanih je bilo več tisoč ljudi, od tega je bilo nekaj sto smrtnih žrtev. Internetna omrežja, mobilne mreže, družbene zveze, ulične demonstracije in zasedanja mestnih trgov so prispevala k organizaciji spontanih zbiranj, bolj ali manj brez neposrednega vodje, in to je pravzaprav izpeljalo celotno revolucijo v Egiptu (Castells 2012, 56).

Med uporabniki interneta v Egiptu je največ mladih. Tisti višje izobraženi pa tudi sami dodajajo, da družabna omrežja uporabljajo za pridobivanje političnih informacij (Brown in drugi 2012). Egiptovska vlada je na začetku protestov sprejela odločitev o izklopu vseh komunikacijskih sistemov, vključno z internetom in mobilno telefonijo, kar je v noči 27. januarja tudi izvedla. To mnogi označujejo kot odločilni trenutek, ki je spodnesel Mubarakovo vlado (World development ... 2016). To odločitev so nemudoma obsodile vse človekoljubne organizacije in borci za pravice ljudi. Tisti, ki zaradi izklopa protestov niso mogli spremljati po spletu, so se odpravili na ulice in trg Tahrir, s tem pa se je pritisk še povečal.

Že pred uličnimi protesti v januarju 2011 so na internetu obstajali protesti proti režimu in blogerji, ki so se zavzemali za človekove pravice ter poskušali pojasniti, kaj je demokracija in kako nastane ustava. Zato so bili uporabljeni predvsem blogi, vse bolj pa tudi Facebook. Egipčanski bloger Basem Fathy navaja, da je takrat bilo aktivnih že 1500 blogerjev. S

Facebookom in Twitterjem je število spletnih aktivistov naraslo na 1,5 milijona. Basem Fathy vedênje aktivistov na začetku opiše kot neorganizirano in spontano. Šele med revolucijo so internetni aktivisti začeli Twitter načrtno uporabljati kot informativni kanal, kar se je izkazalo za koristno med predsedniškimi volitvami v Iranu (Spiegel, Rosenberg in Wartke 2013, 11).

Tudi izklop interneta ni mogel onemogočiti rabe družabnih omrežij. Po izklopu interneta v Egiptu so spletni aktivisti iz Telecomixa po faksu razširili klicne številke, po katerih se je bilo možno povezati na splet s klicno povezavo prek telefonskega omrežja. Tako je tudi po izklopu večji del prebivalstva ostal dejaven na spletu. V Egiptu so imele dostop do interneta predvsem osebe iz višjega in srednjega sloja, ulične proteste pa so pričele skupine nižjega sloja. Le postopoma se jim je začel pridruževati tudi srednji sloj (Spiegel, Rosenberg in Wartke 2013, 11). V Egiptu so se družabna omrežja uporabljala predvsem kot izobraževalni in informacijski vir. Spletni aktivisti so že pred začetkom uličnih protestov želeli prebivalstvo informirati glede človekovih pravic in prednosti demokracije. Vendar so dosegli samo tretjino prebivalstva, saj internet v Egiptu še ni bil tako razširjen kot v Evropi in Ameriki (prav tam).

Kljub nedvomni vlogi družbenih medijev v egiptovski revoluciji je treba glavne vzroke zanjo iskati drugje. Stanje v državi se je v zadnjih desetletjih nenehno slabšalo, realne plače so se nižale, prepad med bogatimi in revnimi se je poglobil, delež ljudi, ki so živeli na pragu revščine, se je povečal, protesti so bili prepovedani, izvajala se je represija, usmerjena proti levici in sindikatom. Poleg tega je svetovna gospodarska kriza v državi privedla do množičnega odpuščanja in prehranske krize. Egiptovska družba je bila pod Mubarakom zelo razslojena, razred, ki je obvladoval ekonomsko-politično-vojaški kompleks, si je večal moč na račun egiptovskih množic (Fuchs, 2012).

Družabna omrežja v Egiptu tako vsekakor niso bila glavni vzrok za proteste v Egiptu. Vseeno pa so prispevala k temu, da so se uličnim protestom pridružili tudi drugi sloji. Dodatno so družabna omrežja omogočila več informacij, ki bi drugače filtrirano in počasneje dosegle tujino in javnost. Tako se je tudi mednarodni pritisk na režim hitro povečal. Morda so dejavnosti na družabnih omrežjih poskrbele za hitrejši uspeh protestov (Spiegel, Rosenberg in Wartke 2013, 12). 28 % uporabnikov interneta v Egiptu je bilo povsem odvisnih od informacij, ki so bile deljene na spletu v obliki novic in prispevkov.

Izmed teh jih je kar 63 % sodelovalo pri demonstracijah. Prispevki na internetu so pomagali pri oblikovanju mnenj 17 % uporabnikov. Kar 71 % uporabnikov je trdilo, da je bil Facebook primarno orodje širjenja informacij in novic o dogodkih (Kamal 2013, 6)

Če povzamemo po Fuchsu (2012), je bila egiptovska revolucija predvsem upor proti kapitalističnim večdimenzionalnim nepravilnostim, v katerem so bili družbeni mediji uporabljeni za organizacijo in prenos informacij, niso pa bili vzrok same revolucije. Tudi Brown in drugi (2012) ne morejo sklepati, da bi družabna omrežja kakor koli vplivala na začetek revolucije, vendar so igrala pomembno vlogo pri širjenju informacij, ko se je upor že začel. Medtem ko Kamal (2013) sicer podpira to teorijo, dodaja, da so družabna omrežja izredno skrajšala proteste, saj so bili cilji doseženi v manj kot treh tednih, kar lahko pripišemo dejstvu, da so se ljudje po internetu hitreje in učinkoviteje organizirali v skupine, uskladili aktivnosti in mobilizirali množice.

5.2.3 Libija

V Libiji danes do interneta dostopa 21 % populacije z letno rastjo uporabnikov okoli 9,9 %, medtem ko se prebivalstvo letno poveča za 0,82 % (Internet users 2016). V primerjavi z Egiptom in Tunizijo gre pri Libiji za precej hitrejšo širjenje dostopnosti interneta. Libija ima že tri leta visoko stopnjo rasti uporabnikov interneta, medtem ko je letos prvič po treh letih zabeležila pozitivno rast prebivalstva, čeprav ta od začetka meritev leta 2000 ni presegla 2 %.

Večina mladih v Libiji je bila nezadovoljna s političnim režimom, čeprav so v Tripoliju mladi imeli več možnosti kakor v Egiptu. Pod temi pogoji so se demonstracije začele v Bengazi kot posledica pozivov v družbenih medijih in prek mobilnih telefonov. Upor je hitro prerastel v državljansko vojno (Castells 2012, 99).

Že prvi dan protestov so bili na družabnih omrežjih objavljeni posnetki demonstracij. Prav tako so ljudje predvsem po Facebooku pozivali k protestom v drugih velikih libijskih mestih. Libijski režim je poskušal družabna omrežja uporabiti v svojo korist. Prek državne televizije in družabnih omrežij so po izbruhu protestov širili vest, da je položaj pod nadzorom in da nevarnost ne obstaja. Na ulicah naj bi prišlo le do nekaj izgredov med mladimi. Ker pa so protestniki po družbenih medijih hitro pokazali, kaj se na ulicah

resnično dogaja, je vlada prek državne televizije pozvala amaterske fotografe in snemalce, naj objavijo slike ali posnetke, kako se ljudstvo zavzema za vladajočega Moamerja el Gadafija (Spiegel, Rosenberg in Wartke 2013, 15).

Boj za oblast med vladajočim režimom in uporniki se ni vršil samo na ulicah, ampak tudi na televiziji in internetu, vendar vpliv slednjega ni bil tako velik, saj je imelo internetni dostop le 14 % prebivalcev Libije (Spiegel, Rosenberg in Wartke 2013, 15). Medijska bitka se je odvila na televiziji, saj se z njo doseže večji del prebivalstva. Televizijsko poročanje sta prevzeli državna televizija Al Džamahirija ter neodvisna Al Džazira.

Na začetku protestov so družabna omrežja veliko doprinesla k širjenju protestov v mestih. Poleg tega so poskrbela, da so informacije hitro dosegle tujino, za samo prebivalstvo pa niso imele posebne vloge, saj je imel dostop do interneta le manjši del prebivalstva (Spiegel, Rosenberg in Wartke 2013, 15). Za širjenje informacij po državi so skrbele televizijske postaje. Protesti bi izbruhnili tudi brez družabnih omrežij. Koliko so družabna omrežja doprinesla k širjenju protestov, je težko oceniti. Na eni strani je pretok informacij zelo hiter, na drugi strani pa doseže le 14 % prebivalstva. Satelitska televizija ima veliko večji doseg ljudi, zato je verjetno bolj doprinesla k širitvi protestov.

5.2.4 Sirija

V Siriji danes do interneta dostopa 30 % prebivalcev z letno rastjo uporabnikov okoli 2% , medtem ko se prebivalstvo letno zviša za 0,33 % (Internet users 2016). V primerjavi drugimi omenjenimi državami opazimo tukaj predvsem izredno nizko rast populacije, kar bi lahko pripisali trenutnim vojnim razmeram na tem območju. Prav tako velja omeniti, da je Sirija v preteklih 5 letih imela negativno rast populacije in višjo rast uporabnikov interneta, kar je sicer samo po sebi logično, ta odstotek pa lahko pripišemo tudi trendu bega in selitev z vojnega območja.

Do 7. februarja 2011 je režim blokiral skoraj vsa družabna omrežja. V Siriji so še vedno obstajali ljudje, ki so lahko te zapore obšli, vendar se je tudi sirska obveščevalna služba veliko ukvarjala z družabnimi omrežji in se je nanje spoznala. Po koncu blokade družbenih medijev je državna obveščevalna služba uporabnike še naprej nadzirala. Piscem, ki so bili kritični do režima, je pošiljala grožnje, pogosto jih je tudi priprla. Ker veliko ljudi v Siriji

doma ni imelo dostopa do interneta, so bili odvisni od internetnih kavarn. V teh so se morali uporabniki legitimirati in lastnik je moral nadzorovati, kaj uporabniki na internetu pišejo. Zaradi strahu pred vlado si veliko ljudi ni upalo odprto govoriti proti režimu. Medtem ko so si mladi prek Facebooka pogosto izmenjevali mnenja, starejša generacija tega skoraj ni počela. Na ulicah pa niso bili samo dvajsetletniki, temveč velik del prebivalstva. Veliko od njih ni bilo članov Facebooka in se niso organizirali prek njega. Večino drugih klasičnih medijev je nadzorovala vlada in širila njeno propagando. Večina ljudi v Siriji je to vedela, zato so bili skeptični do javnega poročanja. Za veliko ljudi ni bilo pomembno, kaj razglašajo družbeni in drugi mediji, saj so sami videli resničnost. Na Zahodu pa je bilo skoraj nemogoče priti do nevtralnih informacij. Klasični mediji so poročali v prid Asadu, medtem ko so družbene medije uporabljali uporniki, da so predstavili svoj pogled. Pri tem sta bila oba vira sporna. Na družabnih omrežjih je pogosto težko ugotoviti, kdo je nekaj napisal iz katerega razloga in ali je to resnica ali pa samo propaganda za lastne namene. Tako lahko na primer tudi uporniki vladno nasilje opisujejo veliko izraziteje, da bi mobilizirali več ljudi ali pa pripravili tujino do ukrepanja. Tudi pri posnetkih na YouTubeu pogosto ni bilo jasno razvidno, kdaj in kje so bili posneti. Uporniki in vlada so si medsebojno očitali manipulacijo in obračanje resnice. Pogled na dogajanje v Siriji je bil glede na države različen in morda zaradi družbenih medijev celo nepregleden (Spiegel, Rosenberg in Wartke 2013, 17).

Videti je, da so družbeni mediji spodbudili hitro širitev protestov iz mesta v mesto. Dan za tem, ko so bili v Dari priprti otroci in je bil protest nasilno zatrt, so ljudje po vsej Siriji odšli na ulice. Tako hitro širitev protestov, čeprav je Asad nadzoroval tako televizijo kot radio, lahko pripišemo družbenim medijem. V Siriji so pisali blogerji, ljudje so objavljali novice na Facebooku, vendar se je večina dogovorov razširjala po klasični poti. Tako lahko izhajamo iz tega, da bi se revolucija v Siriji zgodila tudi brez družbenih medijev in da uporniki zaradi njih niso bili v prednosti. Zaradi enostavnejše komunikacije pa se je povečala hitrost širitve protestov in so se izboljšale možnosti upornikov, da svoj pogled predstavijo svetu (Spiegel, Rosenberg in Wartke 2013, 18).

5.3 Politika enakosti spolov in ženske pravice

Arabska pomlad, ki je na samem območju poimenovana kot 'revolucija' ali 'ponovno prebujenje', je privedla do ponovnega medijskega in političnega interesa glede vprašanja

ženskih pravic. Sprva je kazalo, da je vidno številčna udeležba žensk na protestih privedla do preloma trdno zasidrane spolne hierarhije in spolnih stereotipov. Vendar je relativno hitro prišlo spoznanje, da tu, tako kot v drugih delih sveta, ni samoumevno, da se ženske pravice v novem, post-revolucionarnem političnem redu obravnavajo kot integralni del demokratizacije. Številni nedovoljeni posegi proti mirnim protestnicam so samo primer tega (Dennerlein in Farag 2013, 139).

Prav gibanja za ženske pravice so v arabskem svetu zaradi kooperacije s starim režimom v težkem položaju. Vse od leta 1990 je ženski politični aktivizem vpet v državne strategije. Predvsem v Egiptu je uradni sklic Nacionalnega ženskega sveta pod predsednikom Mubarakom v delih prebivalstva privedel do identifikacije ženskih zahtev po političnih pravicah z avtoritarno režimsko obliko. Takšna situacija je predvsem posledica omejenega političnega manevrskega prostora, v katerem so se znašle organizacije za pravice žensk, saj so ujete med avtoritarnim režimom na eni strani ter konzervativno-islamistično opozicijo na drugi. Zato je odločilno, da se ženske politične pravice zasidrajo tako v nove tekste kot tudi v nove institucije (Dennerlein in Farag 2013, 140).

Zgodovinsko gledano sega prepletanje ženskih pravic z državo v čas kolonializma. Tako je v Egiptu na prelomu z 19. v 20. stoletje prišlo do prvega spora glede vprašanja spolne segregacije in pokrivanja. Reformatorske sile so kritizirale obstoječe razmere in razvile nov model reda med spoloma, katerega osrednji del je bila družina in je bil usmerjen proti starim elitam in domačim nižjim slojem. Modernizacija družbe je bila namerno koncipirana skozi družino. Osrednjo vlogo v njej je dobila ženska kot vzgojiteljica sinov naroda in voditeljica gospodinjstva, ki se zaveda pomembnosti sodobnih higienskih standardov ter pomena izobrazbe in mentalnega zdravja za svoje otroke. Te zahteve so privedle do izobraževanja deklet in žensk. Vzporedno pa so bile ženske prikrajšane za politične pravice. Medtem ko so se ženske v Egiptu udeležile prvih državnih protestov proti britanski kolonialni nadvladi, so bile v času med vojnama izključene iz političnega življenja. To je kratek opis ozadja, kako je neodvisno od narodnega gibanja nastalo žensko gibanje (Dennerlein in Farag 2013, 141).

5.3.1 Ženske v egiptovski revoluciji

Egiptovska »revolucija 25. januarja« je presenetila tako udeležence kot opazovalce. Videti je bilo, da gre za težko razločljivo spremembo ali celo prekinitev dotedanjega političnega ozračja. Kljub temu pa je bilo tesno povezano z vedno znova razvnetimi socialnimi protesti, stavkami in zahtevami po prenovi in reformah (Dennerlein in Farag 2013, 141). Nesposobnost ali nepripravljenost režima, da bi ugodil tem zahtevam, ter provokativno vztrajanje pri ideoloških frontah in politično instrumentaliziranem družbenem ločevanju je samo nekaj razlogov za izbruh nemirov.

Ravno to politično instrumentalizirano družbeno ločevanje na podlagi razreda, vere, etnične pripadnosti, starosti in spola je bilo v revoluciji 25. januarja prvič razveljavljeno. Raznolikost protestnic, o kateri je potekalo veliko razprav, je povzročila dinamiko, ki je dajala upanje, da se bodo okvirni pogoji delovanja družbe izboljšali s svobodo govora in spoštovanjem za vse (Dennerlein in Farag 2013, 141). Tako v Egiptu kot zunaj njega se je poudarjalo dejstvo, da so se protestov, demonstracij in zasedb v enakem številu udeležili tako ženske kot moški. To je bil znak okrepljene zavesti o enakosti spolov ter začetka novega demokratičnega reda v oblastnih odnosih v državi in družbi. Relativno hitro pa se je pojavilo resno vprašanje o tem, ali bodo demokratizacija in ženske pravice lahko hodile z roko v roki, kar postaja glede na sedanji politični razvoj vse manj verjetno.

Med tridesetletno vladavino predsednika Mubaraka je prva dama Suzanne Mubarak razumela politični pomen institucionalizacije ženskih pravic. Na vrhu Nacionalnega sveta za ženske, ki ga je ustanovila, je zahtevala številne reforme, predvsem sporni zakon Hul' iz leta 2000 (Dennerlein in Farag 2013, 143). Ta poleg drugih sprememb prvič omogoča ločitev na pobudo ženske. Tesno sodelovanje Nacionalnega sveta za ženske z ZN in mednarodnimi financerji ter povezanost s političnimi interesi vladajoče NDP je pri velikem delu prebivalstva pripeljalo do enačenja državne avtoritete in ženskih pravic ter očitka, da gre za državni feminizem, za katerim stoji zahodna agenda.

V prvih 18 dneh do uradnega konca Mubarakove ere 11. februarja so bile ženske tako kot moški sprejete kot voditeljice, govornice, protestnice in tudi zdravnice, nadzornice in organizatorke. Zahteva po temeljnih družbenih in političnih spremembah, ki je obsegala vse kategorije, legitimnosti ženske udeležbe sploh ni postavila pod vprašaj. Poseben

pomen pa so ženske dobile ne samo kot matere mučenicov, ampak tudi, ko so same postale mučenice. Tako je mlada Egipčanka Sally Zahran zaradi svojih številnih cestnih grafitov in internetnih blogov dobila laskavi vzdevek nove egiptovske 'Ivane Orleanske' ter postala najprepoznavnejši obraz revolucije. Po njej je poimenovana tudi Nasina raketa Na naslednjih parlamentarnih volitvah, na katerih je zmagalo politično krilo Muslimanske bratovščine, stranka Svoboda in pravičnost, pa je delež žensk ostajal zelo nizek, in sicer pod dvema odstotkoma (Dennerlein in Farag 2013, 145). To je bila tudi posledica ukinitve ženske kvote, ki jo je uvedel Mubarak. Muslimanska bratovščina se ni odzvala na majhno žensko zastopstvo.

Za prvi prelom pri zahtevah po ženskih pravicah lahko določimo 8. marec 2011. Milijonskih protestov so se udeležile predvsem politične aktivistke in pripadnice srednjega sloja ter tako poskušale svetovni dan žena izkoristiti za artikulacijo svojih zahtev. Tudi na ta dan sta bili v ospredju zahtevi revolucije, in sicer zahteva po novi ustavi in zahteva po enakih pravicah za vse. Kljub temu je s strani civilnih oseb prišlo do izgrediv, naperjenih proti protestnicam. Z močnimi verbalnimi in spolnimi napadi jim je bila zanikana pravica nahajanja na javnem prostoru. Na internetni platformi *openDemocracy* je udeleženka protesta zapisala, da so ženske zahteve po enakosti med spoloma razglasili za nedopustne, ženske protestnice pa označili za sramoto (Dennerlein in Farag 2013, 146).

Na protestih, ki so sledili 9. marca, je prišlo do močnih spopadov med nasprotniki in privrženci revolucije ter do dodatnega preloma. Na večer 9. marca so varnostne sile zavzele šotor aktivistov na trgu Tahrir ter protestnike, med katerimi je bilo tudi med 15 in 20 žensk, priprle. Ko so bili priporniki prepeljani v vojaški zapor, so jih tam obdelali z elektrošoki in udarci. Ženske so poleg tega obdolžili prostitucije. Povprašali so jih tudi po njihovem družbenem statusu, ali so poročene ali ne, za preverbo pravilnosti odgovorov pa so ženske podvrgli tako imenovanemu 'testu deviškosti', pri katerem so bili navzoči vojaki in fotografirali njihova gola telesa. Z namensko spolno represijo, naperjeno proti protestnicam, so varnostne sile učinkovito izpraznile trg ter začasno prekinile ponovna zborovanja. Izrazi naklonjenosti do žrtev so na začetku izostali. Zaradi strahu, da bi družina utrpela škodo, so bile pred medije pripravljene stopiti le tri ženske, ki so bile podvržene 'testu deviškosti' (Dennerlein in Farag 2013, 148). Šele ko je Samira Ibrahim po izgubljeni tožbi proti vojaškemu zdravniku dogodke razkrila javnosti, je sledil val

ogorčenja zaradi spolnega nasilja vojske proti ženskam. Samiro Ibrahim je New York Times izbral za eno od sto najvplivnejših oseb leta 2012.

Nove proteste je sprožil še en dogodek spolnega nasilja. To je bil napad na osebo, ki jo mediji po večini imenujejo le 'ženska, ki so jo slekli'. Gre za 28-letno protestnico Gado Kamal, ki se je sredi decembra 2011 udeležila protestov pred parlamentom. Ko so varnostne sile napadle protestnike in poskušale prekiniti zborovanje, je bilo po navedbi ministrstva za zdravje v samo treh dneh ubitih 17 mladostnikov, okoli 500 protestnikov pa je bilo ranjenih. Med njimi je bila tudi Gada Kamal, ki jo je skupina vojakov večkrat udarila v obraz in prsi ter jo vlačila po tleh, na koncu pa jo pustila obležati s slečenim zgornjim delom telesa (Dennerlein in Farag 2013, 149). Čeprav se je spolna represija že prej sistematično uporabljala, je ta napad povzročil val protestov. Največje ogorčenje je sprožila predvsem golota ženskega telesa. Medtem ko je večina tiskanih in spletnih medijev prikazovala posnetek scene, so nekateri časopisi poskušali zakriti goloto. Odzivi javnosti so bili dvojni. Na eni strani se je poskušalo krivdo za razgaljenje pripisati žrtvi, saj naj bi nosila oblačila, ki jih je mogoče hitro potisniti navzgor oziroma odpeti. Poudarjali so tudi modro barvo njenega spodnjega perila, da bi pod vprašaj postavili njeno čistost. Popolnoma pa je bilo prezrto dejstvo, da so vojaki razgalili tudi ženske, ki so bile oblečene v religiozna oblačila, z naglavno ruto in abajo. Drugi odziv je bilo ogorčenje nad vedénjem varnostnih sil. Čeprav se je vojska nenavadno jasno javno opravičila, so bili 20. decembra 2011 organizirani ženski protesti. Protesti so bili usmerjeni proti vojski, ki je bila odgovorna za nasilje nad ženskami, ter proti vztrajnemu molku parlamenta z islamsko večino (prav tam).

Hkrati se je ženski boj za pravice organiziral na novo. Eno leto po 8. marcu 2011, na mednarodni dan žena, mu je z motom 'Ženske v revoluciji: moja svoboda, moj ponos in moja pravica' uspelo mobilizirati veliko število različnih protestnic. Pogovori o ženskih pravicah so postali veliko bolj ofenzivni. Številne ženske so nosile transparente z napisom 'Ženske pravice = človekove pravice' (prav tam). Še vedno je pri vprašanju ženskih pravic v tej regiji treba opozoriti na visoko stopnjo politizacije in ideologizacije tako s strani religije kot spolnih norm. Postavlja se vprašanje, kakšen je manevrski prostor politično aktivnih žensk v islamskih gibanjih, ki še vedno vztrajajo pri islamski oziroma islamskopravni utemeljitvi ureditve na poroki in družini ter še vedno večinsko zavrača formalno enakost (Dennerlein in Farag 2013, 159).

5.4 Pomen novih medijev za demokratični razvoj

Pri pregledu literature lahko opazimo, da kljub izredni priljubljenosti arabske pomladi ter njeni povezavi z vlogo interneta in družabnih omrežij ta revolucija ni bila prva, ki je bila tako tesno povezana z informacijsko-komunikacijsko tehnologijo (in morda celo odvisna od nje). Leta 2009 je civilni upor v Moldaviji prvič uporabil družabna omrežja za pomoč pri organizaciji in izvedbi uporov v Moldaviji, majhni državi med Romunijo in Ukrajino (World development ... 2016).

Med tako imenovano arabsko pomladjo 2011 je imel pomembno vlogo internet, predvsem družabna omrežja. Politične spremembe v Egiptu in Tuniziji so hitro poimenovali 'Twitter-revolucija' ali pa Facebook revolucija'. Zaradi interaktivne oblike komunikacije ter hitrejše mobilizacije za upor in proteste so avtokracije vedno bolj ogrožene. Vseeno pa obstajajo druga mnenja, ki svarijo pred prenaženimi ocenami ter opozarjajo na preostale politične dejavnike, ki so vplivali na spremembe. Od dogodkov v arabskem prostoru lahko v politiki, medijih in znanosti zasledimo živahno debato o tem, kaj lahko novi mediji, predvsem Splet 2.0, dejansko dosežejo v zvezi s političnimi spremembami (Kneuer in Demmlhuber 2012, 30). IKT ne revolucionira samo političnih in ekonomskih sfer, temveč odločno vpliva na način življenja in dela, briše razdalje med kraji, državami in deli sveta ter s tem promovira demokracijo (Vivekanand 2013, 51). S tem se zagotavlja enakost možnosti, istočasno pa se ustvarjajo 'informacijsko revni' (prav tam), torej tisti, ki nimajo enake možnosti dostopa do informacij.

Zametki rabe IKT v tej regiji segajo v leto 2010 (Arab Social Media Report 2011, 2). Februarja je bil Facebook v Egiptu prvič uporabljen za potrebe predsedniških kampanj. Aprila so družbeni mediji prvič poročali o sudanskih volitvah. Junija so si libanonski uporabniki družabnih omrežij zagotovili kritično vlogo pri vladnih predlogih e-transakcijske zakonodaje. Septembra je Sirija vzpostavila ničelno toleranco za fizično kaznovanje otrok v šolah – kar je bila posledica videov na YouTubeu in Facebooku. Oktobra so Združeni arabski Emirati preklicali prepoved uporabe Flickerja. Decembra je Ministrstvo za kulturo in informatiko v Savdski Arabiji razvilo ureditve na področju družbenih medijev. Istega meseca so družabna omrežja postala primarni vir poročanja o tunizijskih dogodkih.

Egiptovski blogger, Googlov delavec in politični aktivist Wael Ghonim kot začetek revolucije v Egiptu označuje dodajanje spletnih vsebin na tisoče Egipčanov. Vsak naloženi video na Facebooku je v le nekaj urah delilo 50.000 ljudi. Wael pravi (v Fuchs 2012, 385), da mora, kdor želi osvoboditi neko ljudstvo, temu omogočiti dostop do interneta, kajti internet pomaga v medijskem boju proti (takratni, op. avt.) egiptovski vladi in to imenujemo revolucija 2.0, kjer vsak prispeva svojo vsebino (prav tam). Wael Ghonim je junija 2010 na spletu opazil posnetek pretepenega Aleksandrijčana Khaleda Saida, ki ga je egiptovska policija pretepla do smrti. To je bil povod, da je Ghonim na Facebooku ustvaril stran, kjer je zapisal: »Danes so ubili Khaleda. Če ne bomo ukrepali, bodo jutri ubili mene.« (Vargas 2012). Stran je poimenoval Mi vsi smo ubili Khaleda Saida. Stran je v prvih dveh minutah pridobila 300 članov, tri dni pozneje jih je bilo 100.000 in čez tri mesece je ta številka narasla na 250.000 (prav tam). Stran je dobesedno zavrela ter pomagala podžgati revolucijo in Mubaraka prisiliti k odstopu. Podobno moč spleta ugotavlja tudi blogger Andrew Sullivan (v Fuchs 2012, 385), ki iranske proteste leta 2011 opisuje kot 'Twitter revolucijo' in ugotavlja, da bodo revolucije preplavile družabna omrežja. Zavedajo se namreč, da so tam moč, dostop in možnost širjenja idej.

Termina 'Facebook protesti' in 'Twitter protesti' sta postala ključni besedi v medijih, kot sta CNN in BBC, in sta se uporabljala v novicah in naslovnih med 18-dnevno revolucijo, ki je odstavila Mubaraka (Gerbaudo 2012, Shearlaw 2016). Posamezniki, ki so v tistem času pisali bloge in prispevke na Twitterju, so postali medijske ali pa vsaj spletne zvezde, znani tudi kot voditelji družbenih gibanj. Vpliv spletnih revolucij je odmeval po vsem svetu in tudi v političnih krogih, označili so jih kot dolgo pričakovano nujnost in jih povezovali z 'internetno svobodo', ki so jo v tistem obdobju širile ZDA (prav tam). Svetovalec Hillary Clinton Alec Ross je internet poimenoval kar 'Che Guevara enaindvajsetega stoletja' ter mu pripisal podiranje hierarhij in majanje vladnih stolčkov. Spoznanje, da imajo lahko mediji tako pri liberalizaciji kot pri zlomu avtokratskega režima pomembno vlogo, ni novo. Zgodovinski primer je zdaj že legendarna tiskovna konferenca Günterja Schabowskega jeseni 1989, med katero je pomotoma dal izjavo o odprtju meja, ta pa je potem prek televizije in radia ustvarila neustavljivo dinamiko. Takratno spremembo so spodbudili še klasični elektronski mediji, medtem ko so 'barvno revolucijo' v Vzhodni Evropi spodbudili mobilni telefoni, 'zeleno gibanje' v Iranu Twitter, 'zafranasto revolucijo' v Mjanmaru YouTube, za arabsko pomlad pa bi lahko rekli, da je imela multimedijško spodbudo, s

čimer so mišljena predvsem družabna omrežja Spleta 2.0, in sicer Facebook, Twitter ter posamezni blogi, ki so pridobili nov pomen (prav tam).

Pri arabski pomladi ni novo, da so bili pri njej uporabljeni digitalni mediji, temveč to, da je v nasprotju z iransko vstajo privedla do padca Ben Alijevega režima ter do nadaljnje 'okužbe' arabskega prostora od Maroka do Perzijskega zaliva. S kamerami na mobilnih telefonih so posneli kršitve človekovih pravic ter prek spletnih portalov te posnetke delili z ljudmi zunaj in znotraj države (Kneuer in Demmlhuber 2012, 31). Tako so lahko po vsem svetu širili učinkovite vizualne vtise ter ljudi informirali o dogajanju. Prek Facebooka in Twitterja so organizirali proteste ter mobilizirali ljudi. Družabna omrežja so premagala fizično mejo in strah ter virtualno združila mnoge z enakimi interesi (Kassim 2012). V blogih so udeleženci protestov komentirali konkretne nepravilnosti, dejavnosti vlade in vojske ter razvoj protestov.

Tudi v 21. stoletju se režimi krhajo zaradi pritiska ulice, toda velik del organizacije protestov poteka na spletu. Tega se ni zavedal samo padli egiptovski državni voditelj Hosni Mubarak, ki je v svoji državi dal izklopiti internet, temveč tudi libijski diktator Moamer el Gadafi, ki je uporabil enako sredstvo, vendar neuspešno (Dörmer 2011, 1). Sicer je vloga, ki jo je internet imel v protestih v arabskem svetu, sporna. Televizijski program Al Džazira je kljub ustrahovanju neodvisno in kritično poročal o protestih ter s tem odigral najmanj enako pomembno vlogo. Nedvomno pa so imeli novi mediji odločilno vlogo pri organizaciji protestov.

Revolucija v arabskem svetu je družbene medije postavila v nov fokus ter medijsko političnemu diskurzu dodala novo dinamiko in nujnost. Če se politika v enem delu sveta spremeni, to, zahvaljujoč razvijajočim se medijem in komunikacijskim tehnologijam, vpliva tudi na druge dele sveta (Türkan 2012, 5). Tako so se prek družbenega spleta pred globalnim občinstvom uresničevali temeljni principi demokracije, in sicer pravica do svobodnega tiska in svobodnih medijev ter pravica do svobodnega izražanja lastnega mnenja.

Postavlja se vprašanje, katere dejanske priložnosti za demokratični proces odpirajo nove komunikacijske možnosti. Tu je treba najprej razlikovati med različnimi režimskimi konteksti oziroma fazami demokratizacije in s tem povezanim komunikacijskim

kontekstom. Razlikujemo fazo avtokracije, fazo preobrata, pri katerem gre za odstop avtokratskega režima, ter fazo dejanskega razvoja demokracije, prehod k novemu demokratičnemu sistemu in demokratični konsolidaciji (Kneuer in Demmlhuber 2012, 33). Glede na prvi vidik se odpira vprašanje, ali imajo novi digitalni mediji, predvsem družabna omrežja, res moč premagati avtoritarni sistem ter privedi demokratizacijo. Res obstajajo mnenja tako imenovanih internetnih optimistov, ki govorijo o 'osvobodilni tehnologiji'. Nove možnosti ležijo v tem, da so državljani sposobni medsebojno komunicirati in se mobilizirati neodvisno od uveljavljenih medijskih struktur, s tem pa se krepi tudi civilna družba. Poročila o rabi interneta v avtokracijah, kot sta Kitajska in Kuba, pa prej podpirajo pesimistično internetno perspektivo, saj imajo tamkajšnji oblastniki tudi tehnično podkovane internetne strokovnjake, ki razvijajo subtilne filtre in sisteme cenzure ter tudi sami izkoriščajo internetno komunikacijo, s čimer je internetno omrežje lahko uporabljeno kot orodje nadzora (prav tam). Takšen 'mrežni avtoritarizem' omogoča ekstenzivno in učinkovito metodo družbenega nadzora. Avtokratski režimi pa internet pogosto uporabljajo tudi za vzpostavitev legitimnosti, s tem ko omogočajo e-vedne programe, učinkovite javne storitve za državljane ter se poslužujejo drugih oblik e-participacije. Na področju e-participacije se avtokraciji, kot sta Singapur in Bahrajn, uvrščata više kot Nemčija. Tudi Kitajska svojim državljanom že dolgo daje na voljo takšne komunikacijske možnosti (na primer možnost pogovora s premierjem Venom Džjabaom). Nove IKT poleg tega zagotavljajo nove možnosti za osvoboditev od avtokracij ter nove možnosti avtokratičnega družbenega nadzora (Kneuer in Demmlhuber 2012, 33). Tako tretja skupina znanstvenikov, ki jih lahko označimo za internetne nevtralneže ali internetne realiste, opozarja na to, da komunikacijske tehnologije niso namenjene enemu samemu cilju, saj se lahko uporabljajo za osvoboditev ali nadzor. Uporaba novih IKT ne more rešiti političnih in družbenih problemov. Odločilne sile za osvoboditev izpod avtokracij in razvoj demokracije so akterji in akterke, torej državljani, civilno družbene organizacije in gibanja, vlade ter relevantne skupine elit. Novi mediji lahko s tem ustvarijo alternativne priložnostne strukture za te akterje.

Drugače kot v demokracijah, kjer je medijska svoboda zagotovljena, kjer prevladujejo neodvisni in pluralni mediji ter lahko novinarji nenadzorovano poročajo, se zaprtost avtokracij zrcali v njihovem medijskem sistemu (Kneuer in Demmlhuber 2012, 33). Ta stopnja lahko variira, dejstvo pa je, da radio, televizija in tisk niso neodvisni ter da je medijska svoboda delno ali popolnoma omejena. Demokratičnim opozicijskim skupinam

in nezadovoljnim državljanom dajejo internetna družabna omrežja možnost artikulacije individualne kritike ali protesta ter mobilizacije javnega odpora. Digitalni mediji lahko na splošno pripomorejo k temu, da tam, kjer je civilna družba šibka, olajšajo organiziranje, in tako javna sfera postane živahnejša. Poleg tega lahko uporabniki na podlagi internetne izmenjave bolje razumejo, kaj njihovo bližnje in širše okolje meni o določeni politični temi ter katere aktivnosti se bodo dogodile. Splet 2.0, Facebook, Twitter in blogi oblikujejo nekakšen seizmograf za mnenjsko klimo v avtorski javnosti (prav tam). Video portali poleg dokumentacije zlorab oblastnega aparata prek vizualizacije omogočajo tudi intenzivnejši učinek. In končno lahko z digitalnimi mediji te informacije v realnem času širimo prek državnih mej in jih delimo z globalno javnostjo.

Kako lahko novi mediji doprinesejo k padcu nedemokratskega sistema? Če bi opazovali samo arabsko pomlad, bi bil odgovor mogoče celo lahek, če pa v kontekst arabske pomladi vzamemo Iran in Bahrajn, se pojavlja vprašanje, zakaj je bil upor v enem primeru uspešen, v drugem pa ne. Sama uporaba digitalnih medijev ne more spodbuditi upora, ne da bi že prej obstajala določena pripravljenost zanj in strategija upora (Kneuer in Demmlhuber 2012, 34). Osvoboditev, svoboda in demokracija so koncepti, ki morajo biti zagotovljeni s političnimi sredstvi. Tehnologija je podporni dodatek, ne pa rešitev političnih problemov. Povedano drugače, če je v javnosti velika pripravljenost za upor, lahko digitalni mediji državljane hitreje in učinkoviteje povežejo ter pospešijo organizacijo upora, predvsem pa lahko rezultate hitreje in širše razodenejo. Med arabsko pomladjo je to transnacionalno širjenje vodilo k regionalni razširjenosti upora. Znani bloger in internetni znanstvenik Evgeny Morozov trdi, da bi se upor v Tuniziji in Egiptu zgodil tudi brez Twitterja ali Facebooka. Ne glede na to pa so družbeni mediji imeli pomembno vlogo pri zlomu sistema, ko so potek dogodkov objavljali zunaj državnih mej. To pa se je zgodilo tudi, ker so televizijski programi kot Al Džazira in France24 uporabljali vire s Facebooka (Kneuer in Demmlhuber 2012, 34).

Osrednje vprašanje, ki se postavlja po padcu avtoritarnega režima, je, ali se bo demokratični sistem lahko uveljavil. Zaradi pomembne vloge digitalnih medijev se pri arabski pomladi postavlja tudi vprašanje, ali se bo ta vloga nadaljevala in kako. Zato si je treba podrobneje ogledati civilno družbo. Visoko mobilizirani deli prebivalstva morajo po padcu avtoritarnega režima prevzeti drugo funkcijo. Namesto protigibanja, ki se je borilo proti diktatorskemu sistemu, so v tem času potrebne demokratične podporne strukture, ki

lahko strneje in kanalizirajo zahteve večjega dela prebivalstva (Kneuer in Demmlhuber 2012, 35). Uspeh te spremembe odloča o tem, kakšno vlogo bodo sile, ki so bile pomembne v uporabi, imele pri gradnji demokracije. Ali bodo iz njih nastale stranke in gibanja, ki bodo zagotovili politično tekmovanje? Ali lahko civilna družba pomaga pri izgradnji političnih institucij? Ali je pripravljena pomagati pri utrditvi demokratičnih norm in principov? Če želijo civilnodružbene skupine postati konstruktivno kritični element demokracije, morajo analogno spremeniti cilj, vsebino in obliko medijske uporabe. Namesto kritiziranja sta zdaj potrebna integracija in organizirano zastopstvo interesov, namesto antisistemske kritike je potrebno ravnanje, ki podpira sistem (prav tam). Tudi pri gradnji in konsolidaciji mlade demokracije velja, da ne obstajajo tehnološke rešitve za politične naloge.

5.4.1 Novi mediji in arabska pomlad 2011

Dolgo pred začetkom arabske pomladi, ki se je začela z begom tunizijskega predsednika Ben Alija, se je na Bližnjem Vzhodu in Severni Afriki izvršila obsežna sprememba nacionalnega in regionalnega medijskega sistema, kar je z današnjega vidika omogočilo plodna tla za arabsko pomlad. Zaradi tehničnih dosežkov na področju IKT, še pred tem pa zaradi satelitske televizije, sta se struktura in vsebina medijskih sistemov spremenila, kar je prineslo daljnosežne politične posledice za avtorske režime. Do sredine 90. let prejšnjega stoletja so bili ti režimi vajeni, da so prek zaprtih nacionalnih medijskih sistemov informacije nadzorovali, regulirali in koordinirali ter si tako zagotovili oblast (Kneuer in Demmlhuber 2012, 35). Zahodni poročevalski mediji, kot sta CNN in BBC, so v času prve zalivske vojne delovali kot nekakšni katalizatorji arabske satelitske televizije. Pri tem je treba v prvi vrsti omeniti arabski poročevalski kanal Al Džazira, ki je nastal leta 1996 v Katarju in je novembra 2006 dobil tudi angleško govorečo različico, ki zdaj pokriva širok spekter žanrsko specifičnih kanalov (prav tam). Ta je kljub rastoči konkurenci še vedno najbolj znan sprožilec trendov na arabski satelitski televiziji in kot informacijski medij uživa velik ugled. Zaradi uspeha katarskega programa je v arabskih državah nastal raznolik informacijski, poročevalski in razvedrilni program, kar je sovpadalo s političnimi, ekonomskimi in družbenimi spremembami v teh državah. Pri tem je treba poudariti, da je televizija za politično vodstvo predstavljala pomembnejši množični medij, kot so bili tiskani mediji, saj je zaradi visoke stopnje nepismenosti predvsem v Egiptu lahko dosegla širšo množico ljudi (prav tam).

Pregled aktivnosti med temi revolucijami kaže, da so bili mnogi aktivisti in ključni akterji pri teh uporih aktivni na internetu in družabnih omrežjih ter so jih uporabljali za širjenje idej, izražanje mišljenja, izpostavljanje nepravilnosti in opozarjanje na nepravilno delovanje vlade (Kassim 2012). Prek družabnih omrežij aktivisti niso le pridobili moči za odstavitev mogočnih diktatorjev, pač pa so pomagali krepiti zavest civilnih državljanov o skupnostih, ki obstajajo širše od lokalnega, skupnostih, ki so jim pripravljene prisluhniti. Aktivisti sami pravijo, da so uporabili Twitter za organiziranje shodov in YouTube za širjenje informacij po svetu (prav tam). Tehnologija je omogočila distribucijo javnih informacij, ki so bile ključnega pomena pri vzpostavitvi demokratičnih gibanj in ki so pripomogle k vodenju zlorabljenih civilistov proti zatiralni vladi. Ne smemo pa pozabiti na dejstvo, da bi brez informacijsko-komunikacijskih tehnologij revolucija morda ostala omejena samo na Tunizijo (Iskander 2011, 1231). Prav IKT so širši javnosti omogočile vpogled v dogajanje v Tuniziji in to so videli tudi v Egiptu. Objave iz Tunizije so dosegle Egipt, spodbudile Egipčane in jim pokazale, kaj je mogoče doseči. Podobno so potem sledile tudi druge države, ki so videle, da se je začela revolucija, in spoznale njene rezultate (prav tam). Družbeni mediji so povezali ljudi različnih držav in jih poenotili.

Širitev satelitske televizije je na eni strani privedla do decentralizacije medijskih sistemov v arabskem svetu. Na drugi strani pa je kvalitativni preskok, ki ga je Al Džazira izvedla v operativni obliki programa (brez cenzure, kontroverzne debate z interaktivnimi orodji), sprožil diferenciacijo medijskih sistemov v posamičnih državah. Nastali so novi časopisi zunaj državnega sektorja ter zasebni satelitski kanali različnih političnih in ideoloških različic (Kneuer in Demmlhuber 2012, 36). Že zaradi konkurenčnosti je prišlo do izboljšave v kakovosti. Ti novi mediji so postopoma postali forum za množično artikulacijo debatne kulture. Avtorski režimi so pred letom 2011 poskušali ta fenomen zaježiti, najprej s pravnimi postopki proti posamičnim blogerjem, aktivistom ali novinarjem, da bi dosegli odvračalni učinek, nato z naložbami v tehnične zmogljivosti državnih cenzurnih in nadzornih organov ter z uporabo novih medijev, da bi si zagotovili oblast. Slednje se nanaša predvsem na različne oblike e-vlade in, s časovnim zamikom, tudi na družbene medije Spleta 2.0 (Kneuer in Demmlhuber 2012, 36). To je v arabskih državah privedlo do tega, da so bili vodilni režimi potisnjeni v defenzivo glede na hitro razvijajoče se tehnične sposobnosti regionalnih, nacionalnih in mednarodno delujočih kritikov režima.

Država si je močno prizadevala, da bi vsak segment družbe dobil dostop do interneta. To je imelo predvsem gospodarske razloge, saj so države arabskega sveta zaradi želje po tujih naložbah želele postati konkurenčne gospodarske lokacije. Medtem pa se je širitev interneta vršila z različnimi hitrostmi. S strani države subvencionirana širitev interneta v arabskem svetu je s krajšim časovnim zamikom, zaradi podpovprečne stopnje dostopa do interneta, prinesla tudi diferenciran instrumentarij, ki se ga lahko uporabi za politični aktivizem (Kneuer in Demmlhuber 2012, 36). Tu je treba opozoriti na tematsko različne diskusijske forume in internetne dnevnike, ki se običajno imenujejo 'blog'. Ta komunikacijska strategija je v arabskem svetu že več kot deset let vir neodvisnih informacij, predvsem kot medij mladih ljudi (20–40 let, z višjo izobrazbo), ki dogodke tematizirajo, skozi številne paralelne forume predebatirajo in jih pretežno tudi preverijo. Informacije zdaj niso samo konzumirane, ampak jih uporabniki tvorijo in konzumirajo na način 'mnogo proti mnogo' (angl. many-to-many') (prav tam). V tem kontekstu pluralnih soočenj mnenj z avtokratskim režimom so se poleg virtualnega prostora za protest utrdila tudi orodja za virtualni protest ter artikulirala orodja za protest na ulicah. Avtokratski režim se je s tem uporom določenih poklicnih in protestnih skupin spoprijel z znanim načinom 'korenčka in palice'. Nekaterim zahtevam so ugodili, druge proteste so nasilni zatrli. Široko mobilizacijo, povezano z zahtevami določenih skupin, je bilo treba z vso silo preprečiti. Do leta 2011 heterogene protestne skupine, ki so se ločeno formirale okoli religioznih, ideoloških in ekonomskih vprašanj, niso predstavljale velike nevarnosti za avtokratski režim. Za leto 2011 pa je bil odločilen učni proces (prav tam).

Daljnosežna sprememba v primerjavi z leti pred arabsko pomladjo je bila okrepljena koordinacijska in mobilizacijska funkcija novih medijev, s čimer so mišljeni predvsem mediji Spleta 2.0. To pa je naletelo na že prej navzočo pripravljenost na protest zaradi socialno-ekonomskih in političnih frustracij. V literaturi se Spletu 2.0 pripisuje več funkcij, predvsem artikulacija, agregacija, mobilizacija, koordinacija in diseminacija (Kneuer in Demmlhuber 2012, 36). Zaradi javne uporabe teh funkcij v arabski pomladi je prišlo do spojitve digitalne in analogne javnosti, tako je virtualni protest prerasel v realnega, ki je mobiliziral vse generacije in sloje, tako v mestu kot na podeželju.

Pomembno vlogo so imeli tudi množični mediji, kot je Al Džazira, ki so delovali kot filter za nepregledno količino informacij internetnih uporabnikov. Šele prenos Al Džazire in drugih nadregionalnih televizijskih postaj je prinesel zaznavo regionalne in širše globalne

javnosti. Sicer so novi mediji, vključno z mobilnimi telefoni, imeli pomembno vlogo pri mobilizaciji in koordinaciji protestov. Vendarle pa je za mobilizacijo množice prvič potrebna realna protestna strategija s protestnimi shodi in drugimi protestnimi oblikami, kot so sedeče stavke ali zasedba javnega prostora. Drugič kaže raziskava javnega mnenja v Egiptu na to, da je bil najpomembnejši vir informacij s 97 % televizija, sledijo ji besedilna sporočila prek mobilnih telefonov z 28 % ter Facebook s 15 % (Kneuer in Demmlhuber 2012, 36).

Procesi političnih sprememb sledijo zelo kompleksnemu vzajemnemu delovanju različnih dejavnikov. Novi mediji so v kontekstu protestov arabske pomladi imeli in še vedno imajo pomembno vlogo za vse akterje v nadaljnjem procesu političnih sprememb. Iz tega lahko izhajajo tri teze: prvič, internet je nevtralen medij, ki ga načeloma lahko izkoristi vsak akter glede na svoje interese. Tehnične možnosti hitrejše, širše, bolj interaktivne, decentralizirane in anonimne širitve informacij prek digitalnih medijev so na voljo vsem akterjem v družbi, tako gospodarstvu kot državi, tako opoziciji kot avtorskim oblastnikom in vojski (Kneuer in Demmlhuber 2012, 38). Drugič (prav tam), potek arabske pomladi lahko z njenimi regionalnimi in deželno specifičnimi dimenzijami razumemo samo na podlagi analize narave režima, političnega reda, vloge zunanjih dejavnikov ter organizacije medijskega sistema. Tretjič (prav tam), za analizo vloge novih medijev v konkretnih procesih političnih sprememb je treba upoštevati tudi klasične množične medije, na primer televizijo, ki je bila filter in prenosnik za vsebine, nastale v medijih Spleta 2.0.

Opazimo lahko torej, da odgovornosti za dogajanje ne more prevzeti en sam medij ter da gre za preplet različnih oblik. Kot smo že povedali, civilno ljudstvo ne more (ali pa zelo težko in v zelo redkih primerih) prevzeti nadzora nad televizijskim programom in je ta odvisen od lastnikov. Če je to država, bodo objave temu primerno cenzurirane in predstavljene. Če so to zasebna podjetja, bodo prav tako objavljala tako, da jim bodo objave koristile. Podobno je pri radiu, čeprav pri njem vseeno obstajajo možnosti 'piratskih' postaj in frekvenc, vendar v današnjem času ta oblika verjetno ne bi bila preveč priljubljena. Ostanjejo nam torej različne oblike IKT-medijev prenosa informacij. Najprej internet, ki je, kot smo že omenili, vir širjenja informacij in zbiranja novic ter omogoča dostop in povezovanje. Družabna omrežja sicer temeljijo na internetu in so od njega odvisna, ugotovili pa smo, da ponujajo virtualni prostor, kjer se zbirajo enako misleči od

blizu in daleč, koordinirajo in povezujejo posameznike in skupine ter delujejo interaktivno – večsmerno, vključi se lahko vsak, ki želi. Na koncu pa omenimo še mobilne telefone, ki so povezani z razširjenostjo in rabo telekomunikacijskega omrežja ter omogočajo fotografiranje, snemanje videoposnetkov in njihovo objavo na prej omenjenih družabnih omrežjih in internetu. S posredovanjem teh informacij 'v svet' te dobijo svoj glas, opozorijo na stisko in prosijo za pomoč. Težko si je sicer predstavljati, da še obstajajo deli sveta, kjer se morajo ljudje boriti za hrano, pravico do izobrazbe, možnost osnovnih pravic in svobodo.

Zaključimo lahko z ugotovitvijo, da na koncu vseeno ulic niso zavzeli ne računalniki, ne mobilni telefoni, ne Facebook, ne internet. Ulico so zavzeli ljudje, ki so se počutili zatirane, neslišane, manjvredne, ki so vsak na svojem delu sveta mislili podobno ter so bili pripravljeni stopiti skupaj in se boriti za svobodo in demokracijo. Internet je ustvaril mostove med njimi, jih močnejše povezal in jim dal priložnost, da se temu primerno organizirajo in okrepijo. Težko bi bilo ugotavljati in predpostavljati, kaj bi se zgodilo brez interneta, družbenih omrežij in IKT, kdaj bi se to zgodilo, v kakšnem obsegu, kakšen bi bil rezultat in kaj bi dosegli. Strinjamo se verjetno lahko, da je internet tem revolucijam dal zagon in dodatne možnosti ter da je revolucijo samo podkrepil, zagotovo na pa ne zaviral ali oslabil. Resda smo govorili o pasteh interneta, izkrivljanju resnice in objektivnem poročanju, a vendar so te negativne posledice zanemarljive v primerjavi s prednostmi, ki jih prinaša IKT.

6 ZAKLJUČEK

Dogodki, ki so se zgodili v času arabske pomladi, so odločilno vplivali na nadaljnji razvoj regije. Ponekod so končali dolgoletno vladavino avtokratskih voditeljev ter prinesli prve demokratične volitve, drugod so razširili polje političnega delovanja. Tako so spremenili percepcijo sveta tamkaj živečega prebivalstva ter prisilili prebivalstvo k ponovnemu premisleku o demokraciji in človekovih pravicah ter položaju ženske in njenih pravicah. Uporaba novih IKT, predvsem novih družbenih medijev in medijev Spleta 2.0, so prebivalstvu omogočili dostop do različnih virov informacij, izmenjavo mnenj, hitrejšo mobilizacijo in organizacijo protestov. Internet in družbeni mediji pa so poleg mobilizacije in organizacije, pomembno vplivali tudi na socializacijo celotne generacije. Sama izkušnja udeležitve v revoluciji je zaznamovala njene udeležence. Ugotovili smo, da so se med protesti in tudi pozneje začela nova politična gibanja, ki so posledica IKT ter jih IKT pravzaprav omogoča in ohranja. To raziskovalno vprašanje lahko torej potrdimo. Istočasno pa ne smemo zanemariti dejstva, da so IKT samo pripomogle pri širjenju že obstoječe ideje. Zasluge za revolucije vseeno lahko pripišemo aktivistom, opoziciji, vsem udeležencem protestov in uporov. Gre za kompleksno debato, ki si zasluži dodatno raziskovanje. Tehnologija prinaša odgovore in rešitve za mnogo problemov, vendar pa je odvisna od okolice, v kateri se pojavi, kulture, družbe in samih uporabnikov.

V diplomski nalogi smo se osredotočili na vlogo in vpliv družbenih medijev predvsem v štirih državah Bližnjega vzhoda, tj. v Egiptu, Tuniziji, Libiji in Siriji. V Egiptu družbeni mediji niso bili vzrok za izbruh protestov, so pa omogočili vključitev drugih slojev, dostop tujine in državljanov do necenzuriranih informacij ter hitrejši uspeh revolucije. Facebook pa je imel precejšen vpliv na revolucijo v Tuniziji, predvsem zaradi razkritja korupcije v državi prek WikiLeaks ter posnetkov protestov, ki so jih pozneje prenašali tudi televizijski programi. Družbeni mediji so sicer poenostavili organizacijo protestov, vendar bi prebivalci Tunizije tudi brez družbenih omrežij imeli možnost organizacije. V Libiji so družabna omrežja vplivala na širjenje protestov v velikih mestih, pri samem prebivalstvu pa zaradi slabe internetne pokritosti niso imela posebne vloge – večji pomen je kljub temu imela satelitska televizija. V Siriji so IKT vplivale na hitrejše širjenje protestov med mesti, vendar se je večina informacij še vedno širila po klasični poti, zato lahko sklepamo, da bi revolucija v Siriji podobno potekala tudi brez družabnih omrežij.

Vsebine, ki se širijo po spletu, so bolj ali manj brez cenzure in lahko ostanejo povsem anonimne. Med drugim nas je zanimalo, ali je razvoj IKT-tehnologije omogočil širjenje predhodno prepovedanih vsebin. Raziskovalno vprašanje lahko potrdimo, saj je bila represija v teh državah izredno visoka in je bilo prepovedano pravzaprav vsako upiranje vladi. Dostopnost do interneta in družabnih omrežij na tem območju odpira vrata liberalizmu in svobodi izražanja, pa čeprav v omejeni obliki, česar prej v teh državah niso mogli uživati.

Zanimali so nas položaj žensk pred in med revolucijo ter po njej in morebitne izboljšave ali spremembe, ki jih je revolucija prinesla. Ženske arabskega sveta so se množično udeležile protestov, kar je privedlo do ponovnega političnega in medijskega interesa o vprašanju pravic žensk. Med protesti je prišlo do različnih oblik represije nad ženskami, predvsem v obliki spolnega in fizičnega nasilja. Kljub začetni zagretosti pa se na področju pravic žensk v tem delu sveta ni veliko spremenilo. Tega raziskovalnega vprašanja ne moremo potrditi.

V kontekstu arabske pomladi so novi mediji imeli in še imajo pomembno vlogo za vse akterje, udeležene v procesu političnih sprememb in človekovih pravic. Tehnične možnosti hitrejše, širše, bolj interaktivne, decentralizirane in anonimne širitve informacij prek digitalnih medijev so na voljo vsem akterjem v družbi. Kljub temu ne smemo zanemariti vpliva klasičnih medijev, kot je televizija, ki je imela pomembno vlogo pri prenosu vsebin, nastalih v družbenih medijih. Zaradi uporabe IKT so se izboljšale predvsem koordinacijske in mobilizacijske sposobnosti protestnikov, vendar so bile glavni razlog za proteste predvsem gospodarske, socialne in politične nepravilnosti. Ugotovimo lahko, da na področju človekovih pravic sicer prihaja do sprememb in da so tudi ti protesti pripomogli k izboljšanju na tem področju, vendar državljani na Bližnjem vzhodu še vedno ne uživajo vseh pravic. Tega raziskovalnega vprašanja ne moremo v celoti potrditi.

Uporaba družbenih medijev predstavlja bistveno izboljšanje komunikacijskih možnosti prebivalstva, ki si prizadeva za politične spremembe v svoji državi. Za posameznika te možnosti predstavljajo izboljšanje predvsem na področju komunikacije in televizijskega poročanja, ne omogočajo pa enakih možnosti v razmerju med posameznikom in oblastnim aparatom, saj režim poseduje hitrejše in modernejše komunikacijske kanale kot posamezni individuum. Tako bi lahko kot slabosti uporabe družbenih medijev navedli vohunjenje za uporabniki s pomočjo IP-naslova, manipulacijo programske opreme s strani hekerjev ter

nabor shranjenih informacij o nasprotnikih režima, ki jih poseduje oblastni aparat. Prvič v zgodovini medijskega poročanja pa je internet širši javnosti zagotovil popolnoma nove komunikacijske možnosti.

Zaključimo lahko, da klub kriznim razmeram, ki ponekod še trajajo, premiki gredo v pravo smer in da dostop do interneta pomembno vpliva na te spremembe. Ne le, da informacije prihajajo v prizadete države, še pomembneje, informacije se širijo iz njih, s čimer se pozornost razvitega sveta učinkoviteje osredotoča na te probleme. Potrebni bo še kar nekaj korenitih sprememb v politični, ekonomski, zaposlitveni in izobraževalni sferi, vendar trendi kažejo na izboljšanje.

7 LITERATURA

1. Arab Social Media Report. 2011. *Facebook Usage: Factors and Analysis*. Dostopno prek: <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/dsg/unpan044212.pdf> (10. julij 2016).
2. Busse, Jan. 2011. Chronologie des Arabischen Frühlings. V *Der Arabische Frühling*, ur. Thorsten Gerald Schneiders, 289–306. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
3. Castells, Manuel. 2012. *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Cambridge: Polity Press.
4. Dennerlein, Bettina in Sarah Farag. 2011. Geschlechtspolitik in der Arabischen Welt. V *Der Arabische Frühling*, ur. Thorsten Gerald Schneiders, 139–162. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
5. Dörner, Stephan. 2011. *Die digitalen Waffen der modernen Revolutionäre*. Dostopno prek: <http://www.handelsblatt.com/technik/it-internet/facebook-twitter-google-die-digitalen-waffen-der-modernen-revolutionaere/3870320.html> (10. julij 2016).
6. Dubai school of government. 2011. *Arab social media report*. Dostopno prek: <http://www.arabsocialmediareport.com> (15. junij 2016).
7. Evropska komisija. 2016. *Information and Communication Technologies*. Dostopno prek: <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/h2020-section/information-and-communication-technologies> (10. julij 2016).
8. Freeman, Julie in Sharna Quirke. 2013. Understanding E-Democracy. *JeDEM* 5 (2): 141–154.
9. Fuchs, Christian. 2012. Social media, riots, and revolutions. *Capital & Class* 36 (3): 383–391.
10. Gerbaudo, Paolo. 2012. *Tweets and the Streets: Social Media and Contemporary Activism*. London: Pluto Press.
11. Haughn, Matthew. 2015. *Web 2.0*. Dostopno prek: <http://whatis.techtarget.com/definition/Web-20-or-Web-2> (10. julij 2016).
12. Hofheinz, Albrecht. 2011. Soziale Medien im Arabischen Frühling, V *Der Arabische Frühling*, ur. Thorsten Gerald Schneiders, 117–126. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.

13. ICT. 2015. *Information and communications technology or technologies*. Dostopno prek: <http://searchcio.techtarget.com/definition/ICT-information-and-communications-technology-or-technologies> (10. julij 2016).
14. Internet users. 2016. *Number of Intenet Users*. Dostopno prek: www.internetlivestats.com (21. september 2016).
15. Iskander, Elizabeth. 2011. Connecting the national and the virtual: can Facebook activism remain relevant after Egypt's January 25 uprising? *International journal of communication* 5: 1225–1237.
16. Jemali, Reza. 2014. *Online Arab Spring*. Waltham: Chander Publishing.
17. Kamal, Sedra. 2013. *The Role of Social Media & Networking in Post-conflict Settings: Lessons-learned from Egypt*. Dostopno prek: <http://www.tdrp.net/PDFs/Social%20Media%20&%20Arab%20Spring%20-%20Egypt.pdf> (22. september 2016).
18. Kassim, Saleem. 2015. *Twitter revolution: How the Arab Spring Was Helped By Social Media*. Dostopno prek: <https://mic.com/articles/10642/twitter-revolution-how-the-arab-spring-was-helped-by-social-media#.QXj7thrlW> (23. september 2016).
19. Kneuer, Marianne in Thomas Demmelhuber. 2012. Die Bedeutung Neuer Medien für die Demokratieentwicklung. *Medien und Politik* 35: 30–38.
20. Lukšič, Andrej A. (2003). Hermesovi obrazi demokracije. V *S poti v digitalno demokracijo*, ur. Andrej A. Lukšič in Tanja Oblak, 5–27. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
21. Kolar, Miroslav. 2005. *What is democracy?* Dostopno prek: <http://www.whatisdemocracy.net/> (23. september 2016).
22. Manfreda, Primož. 2016. *Definition of the Arab Spring*. Dostopno prek: <http://middleeast.about.com/od/humanrightsdemocracy/a/Definition-Of-The-Arab-Spring.htm> (23. september 2016).
23. Marzouki, Yousri, Ines Skandrani-Marzouki, Moez Bejaoui in Tarek Bellaj. 2012. The Contribution of Facebook to the 2011 Tunisian Revolution: A Cyberpsychological Insight. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking* 15 (5): 237–244.
24. Newint 2016. World development book case study: the role of social networking in the Arab Spring. Dostopno prek: <https://newint.org/books/reference/world-development/case-studies/social-networking-in-the-arab-spring/> (23. september 2016).
25. Oblak, Tanja. 2003. *Izzivi e-demokracije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

26. Pičman Štefanič, Polona. 2008. *E-demokracija*. Ljubljana: Uradni list republike Slovenije.
27. Schulze, Reinhard. 2013. Auf den Wegen zur arabischen Revolte 2011. V *Der Arabische Frühling*, ur. Thorsten Gerald Schneiders, 17–32. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
28. Shearlaw, Maeve. 2016. *Egypt five years on: was it ever a 'social media revolution'?* Dostopno prek: <https://www.theguardian.com/world/2016/jan/25/egypt-5-years-on-was-it-ever-a-social-media-revolution> (23. september 2016).
29. To., Gr. 2015. *Pred petimi leti s sežigom vzplamtela arabska pomlad*. Dostopno prek: <http://www.rtv slo.si/svet/pred-petimi-leti-s-samosezigom-vzplamtela-arabska-pomlad/381344> (23. september 2016).
30. Vargas, Antonio. 2012. *Spring Awakening: How an Egyptian Revolution Began on Facebook*. Dostopno prek: http://www.nytimes.com/2012/02/19/books/review/how-an-egyptian-revolution-began-on-facebook.html?_r=0 (23. september 2016).
31. Vivekanand, Jain in Sanjiv Saraf. 2013. Empowering the poor with right to information and library services. *Library Review* 62 (1/2): 47–52.
32. Zhao, Fang, Joseph Wallis in Mohini Singh. 2015. E-government development and the digital economy: a reciprocal relationship. *Internet research* 25 (5): 734–766.